

Таянч концепт

1-МАВЗУ. ХОРИЖИЙ ИНВЕСТИЦИЯЛАР: МОҲИЯТИ, ШАКЛЛАРИ ВА ХУСУСИЯТЛАРИ

1. Хорижий инвестицияларнинг моҳияти, функциялари ва илмий концепциялари

XXI аср бошида ўтиш иқтисодиёти мамлакатларида бозор инфратузилмаларини шакллантиришга қаратилган иқтисодий ислохотлар амалга оширилди. Ушбу мамлакатларда куйидаги сабабларга кўра хорижий инвестицияларни жалб этиш зарурияти туғилди:

а) иқтисодий ислохотларни амалга ошириш жараёнида ишлаб чиқариш суръатларининг пасайиши ва мамлакат ялпи ички маҳсулотида (ЯИМ) саноат маҳсулотларининг улуши қисқарди. Масалан, Ўзбекистонда 1991 йилда саноатнинг мамлакат ЯИМни ишлаб чиқаришдаги улуши 26,3% ни ташкил этган ҳолда 2009 йилга келиб ушбу кўрсаткич 24,0% га тенг бўлди. Мамлакатда хорижий инвестициялар ёрдамида саноатни барқарор ривожлантириш зарур;

б) саноат тармоғидаги асосий фондлар устун даражада жисмоний ва маънавий эскириб бормоқда. Масалан, 2002 йилда саноат тармоқларидаги асосий ишлаб чиқариш фондларининг 43,9% и эскирган бўлса, 2007 йилга келиб ушбу кўрсаткич 48% га тенг бўлди. Шу билан бир қаторда, асосий фондларни янгилаш коэффициенти 2007 йилда бор йўғи 10,5 % ни ташкил этди;

в) миллий иқтисодиёт субъектларининг ўз асосий ишлаб чиқариш фондларини молиялаштириш ва айланма маблағларини шакллантириш учун ўз маблағларининг етишмаслиги;

г) иқтисодиётни модернизациялаш ва чуқур таркибий ўзгаришларни амалга ошириш, рақобатбардош ва юқори технологияни мужассамлаштирган экспортга йўналтирилган тайёр маҳсулотларни ишлаб чиқаришни барқарор суръатларда ишлаб чиқаришнинг зарурлиги.

Ўтиш иқтисодиёти мамлакатлари юқоридаги сабабларга кўра молиявий ресурсларга жиддий эҳтиёж сезмоқдалар ва шу сабабли қарз олишнинг ташқи манбаларига мурожаат қилишга мажбурлар. Ташқаридан молиялаштириш ва хорижий инвестицияларни жалб қилиш жараёни ўтиш иқтисодиёти мамлакатларига хос хусусиятлардан келиб чиқадиган объектив иқтисодий ҳолатдир.

Хорижий инвестициялар юқори малакали ишчи кучига талабни оширади, аҳоли фаровонлиги даражасини кўтаради, чунки ТМКлар маҳаллий фирмаларга қараганда юқорироқ маош тўлайди. Бироқ шунга яраша адолатсиз рақобат туфайли маҳаллий фирмаларнинг фойдаси ҳам камаяди. ТМК оралиқ маҳсулотни ишлаб чиқаришни рағбатлантиради, чунки унга талабни юзага келтиради. Маҳаллий фирмалар ТМКлар томонидан яратилаётган талабга асосан кўшимча ишлаб чиқариш қувватларини

яратишга мажбурдирлар. Бу ривожланиш даражаси паст мамлакатларга кўпроқ хос хусусият бўлиб, улар ўз саноат ишлаб чиқариш қувватларига деярли эга эмас.

Тўғридан-тўғри хорижий инвестициялар оқимининг қабул қилувчи мамлакат иқтисодиётига ижобий таъсири билан бирга, унинг салбий самаралари ҳам мавжуд.

Улардан бири – ички капитал қўйилмаларнинг хорижий инвестициялар ва маҳаллий фирмаларнинг юқори рақобатбардошликка эга бўлган ТМКлар томонидан сиқиб чиқарилиши ҳисобланади. Бироқ ушбу самара доимий эмас, чунки тўғридан-тўғри хорижий инвестициялар меҳнат унумдорлигининг ортиши ҳамда олиб кирилган юқори технологиялардан ташқи самара ҳисобига миллий фирмалар экспансиясига ёрдам бериши мумкин. Маълумотлар кўрсатишича, ТТХИнинг нетто оқимини киритилган ҳар бир долларга нисбатан ўсиб бориши қабул қилувчи мамлакат умумий капиталининг бир доллардан кўпроқ ҳажмда ўсишига олиб келади (ўзгаришлар 1,5 – 2,3 марта доирасида). Шундай қилиб, ТТХИ қабул қилувчи мамлакат умумий капиталининг ўсиши асосида иқтисодий ўсишга кўмаклашади.

ТТХИнинг қабул қилувчи мамлакатлар иқтисодий ривожланишига таъсирини баҳолашнинг муҳим масалаларидан бири хорижий инвестициялар оқими ҳисобига умумий капитал фондлар ҳажмининг ортиши бўлиб, бунда хорижий инвестицияларнинг жалб этилиши янги капитал қўйилмаларни рағбатлантиради, яъни ТТХИ бўлмаганида, улар ҳам бўлмасди. Бу самара хорижий инвестицияларни жалб қилиш ҳисобига жамғарилган капиталнинг кўпайиши номини олди. Бунга нисбатан тескари самара миллий инвестицияларнинг хорижий инвестициялар томонидан сиқиб чиқарилишидир.

Умуман олганда, ТТХИнинг капитал жамғариш даражасига таъсири турли мамлакатлардаги миллий иқтисодий сиёсат, хорижий инвестициялар шакллари, миллий компанияларнинг рақобатбардошлигига қараб турлича бўлиши мумкин.

Капитал қўйилмаларнинг самарадорлигини ошириш учун қабул қилувчи мамлакатларда қатор шарт-шароитлар мавжуд бўлиши керак. Бу – илгари қабул қилувчи мамлакатда бўлмаган ва ички ёки ташқи бозорларда сотишга мўлжалланган янги товарлар, хизматлар, технологияларнинг жорий этилишига кўмаклашишдир. Бундай инвестициялар маҳаллий ишлаб чиқарувчилар фаолият юритаётган тармоқларга киритиладиган хорижий капиталга қараганда ижобий таъсир кўрсатади. Биринчи ҳолда хорижий инвестициялар капитал фондларига ижобий таъсир кўрсатади, чунки миллий ишлаб чиқарувчилар бундай товарлар ишлаб чиқариш ёки хизматларни кўрсатиш учун тегишли билим даражасига, техник жиҳозларга ва технологияларга эга эмас.

Агар инвестициялар рақобатбардош маҳаллий компаниялар (ёки экспортга йўналтирилган компаниялар) фаолият юритадиган тармоқларга йўналтирилса, хорижий инвестицияларнинг киритилишининг ўзи ТТХИлар

пайдо бўлишидан олдин миллий ишлаб чиқарувчилар учун очик бўлган инвестиция имкониятларини чегаралиши мумкин. Бошқача қилиб айтганда, бундай ТТХИларнинг ички капитални қисқартириши аниқ кўриниб турибди, ваҳоланки, бу капитал маҳаллий ишлаб чиқарувчилар томонидан келгусида киритилиши мумкин эди. Бундай ТТХИнинг умумий капитал фондлардаги улуши киритилган инвестициялар ҳажмларига қараганда камроқ бўлади.

Шундай қилиб, хорижий инвестицияларнинг тармоқ бўйича тақсимланиши анча табақалашган. Агар хорижий инвестициялар қабул қилувчи иқтисодиётнинг ривожланмаган тармоқларига киритилса, технологик омилларга ёки хорижий бозорлар ҳақида ахборотнинг йўқлигига боғлиқ ҳолда ТТХИ ва ички капитал қўйилмалари ўзаро бир-бирини тўлдиради. Бошқа томондан, тармоқда турли миллий фирмалар фаолият юритаётган бўлса, ТТХИ ички киритмаларни сиқиб чиқаради. Маҳаллий фирмалар илгари хорижий ТМК томонидан берилган юқори технологиялардан фойдаланиш имкониятига эга бўлса ҳам худди шундай ҳолат юз беради.

Шундай қилиб, ТТХИнинг қабул қилувчи мамлакат иқтисодиётига ижобий таъсирини қуйидаги йўналишларда аниқлаш мумкин.

1. ТМК томонидан шуъба компаниялар ва филиалларнинг ташкил этилиши иқтисодиётга капитал киритмалар ҳажмининг ўсишига, меҳнат унумдорлиги ва бандлик даражасининг ортишига кўмаклашади.

2. Юқори технологиялар – бошқарув ва маркетинг кўникмаларининг кириб келишига кўмаклашади.

3. Экспорт бозорларини ўзлаштириш имкониятлари кенгаяди, чунки кўпинча ТМКдан товарларнинг бир мамлакатдан бошқа давлатлар бозорига ўтиши каналлари сифатида фойдаланилади.

4. ТМК қабул қилаётган мамлакатларда фаолият юритаётган ўз филиалларига тегишли қалтисликларни тўлиқ қоплайдилар. Агар филиаллар операциялари рентабелли бўлмаса, даромадлар репартиация қилинади, демак, капитал қўйилмалар олинган фойда ҳисобига қопланади.

ТТХИнинг салбий самараси:

1. Маҳаллий компаниялар томонидан миллий ишлаб чиқариш ва ривожланиш стратегиясини танлаш назоратининг йўқотилиши. Амалда ишлаб чиқаришнинг алоҳида тармоқлари устидан назорат хорижликларга бериб қўйилади, улар эса муайян ривожланиш стратегияларига таъсир ўтказадилар.

2. ТТХИ кучли рақобат асосида миллий компанияларни сиқиб чиқаришлари мумкин.

3. Агар филиалларнинг ишлаб чиқариши катта импорт ҳажмларини талаб қилса, ТТХИ қабул қилувчи иқтисодиётнинг тўлов баланси ҳолатига салбий таъсир кўрсатади (бунда ишлаб чиқариш экспорт бозорларига эмас, балки ички бозорга қанчалик кўп йўналтирилган бўлса, ушбу салбий самара шунчалик кучли бўлади).

4. Узок муддатли истиқболда ТТХИ қимматга тушиши мумкин, чунки киритилган инвестициялар муддати қанчалик узок бўлса, репартиацияланган даромадлар ва «роялти» суммалари шунчалик катта бўлади

(«инвестицияларнинг қариши» юз беради, яъни олинган даромадлар шаклида киритилган капитал ҳажми жалб қилинган ТТХИ ҳажмидан ошиб кетади).

2. Халқаро капитал миграцияси: сабаблари, омиллари ва кўрсаткичлари

Халқаро капитал миграцияси жаҳон хўжалигини ривожлантиришда муҳим аҳамиятга эга, чунки у мамлакатларнинг ташқи иқтисодий ва сиёсий алоқаларининг мустаҳкамланишига олиб келади, уларнинг ташқи савдо айланмаларини оширади, иқтисодий ривожланишни жадаллаштиради, ишлаб чиқариш ҳажмларини кўпайтиради, ишлаб чиқарилаётган товарларнинг жаҳон бозоридаги рақобатбардошлигини, импортёр-мамлакатлар техник салоҳиятини ўстиради ва мамлакатдаги бандликни оширади.

Капитал миграциясининг асосий сабаблари қаторига қуйидагиларни киритиш мумкин:

- капиталнинг фоиз ставкаси билан белгиланадиган турли чегаравий унумдорлиги;
- фирмаларнинг ўз фаолиятини халқаро диверсификациялашга интилишлари;
- товарларни импорт қилишга халал берадиган ва хорижий таъминотчиларни бозорга кириши учун капитал олиб киришга ундайдиган бож тўсиқларининг мавжудлиги;
- барқарор сиёсий вазият ва умуман қулай инвестиция муҳити.

Капитал миграцияси жараёнларига қуйидаги омиллар таъсир қилади:

- ишлаб чиқаришнинг ривожланиши ва иқтисодий ўсиш суръатларининг барқарор сақлаб турилиши;
- жаҳон иқтисодиёти ва алоҳида мамлакатлар иқтисодиётида кузатилаётган чуқур таркибий ўзгаришлар;
- ишлаб чиқаришнинг халқаро ихтисослашуви ва кооперациясининг чуқурлашуви;
- жаҳон иқтисодиётининг трансмиллийлашиши;
- ишлаб чиқаришнинг байналмилаллашуви ва интеграциявий жараёнларнинг ривожланиши;
- бозорларнинг ўта тўйиниши ишлаб чиқаришни кенгайтириш имкониятларини чеклайди;
- ривожланган мамлакатларга хос сотувчилар ўртасидаги кескин рақобат;
- миллий бозорнинг йирик молия-саноат гуруҳлари томонидан монополлаштирилиши;
- ҳаракатдаги технологияларни такомиллаштириш имкониятларининг қолмаслиги;
- саноати ривожланган мамлакатларнинг иқтисодий ўсиш суръатларини, бандлик даражасини, илғор саноат тармоқларининг ривожланишини сақлаб туриш учун салмоқли миқдорда капиталларни жалб қилишга йўналтирилган иқтисодий сиёсати;

- халқаро ташкилотлар томонидан халқаро инвестициявий бўшлиқни эркинлаштириш сиёсатининг юритилиши, инвестициявий шерикликнинг универсал меъёрларини ишлаб чиқиш;

- мамлакатлар ўртасида даромадлар ва капиталнинг икки ёқлама солиққа тортилишига йўл қўймаслик тўғрисида халқаро келишувлар, улар савдо-сотиқнинг ривожланиши ва инвестицияларнинг жалб қилинишига кўмаклашади.

Хорижий инвестициялар жаҳон иқтисодиётига ва унинг юраги ҳисобланган халқаро бизнесга қуйидаги тарзда жиддий таъсир кўрсатади:

- капитал экспансияси хўжалик ҳаётини байналминаллаштириш миссиясини бажаради;

- капитал экспансияси янги технологиялар ва «ноу-хау»ларни бутун дунёга тарқатиб, жаҳон бозорларининг диверсификациясини янада чуқурлаштиради, тегишлича ишлаб чиқариш ҳажмига эришиш жаҳон бозорининг умумий самарадорлик даражасини, унинг рақобатбардошлигини оширади;

- капитал экспансияси ва унинг жаҳон иқтисодиётининг даромадли ўсиш нукталарига кўчиб ўтиши узоқ истиқболда ишлаб чиқариш шарт-шароитларини тенглаштириш, миллий нархларнинг жаҳон нархларига яқинлашиши, иш ҳақи ва фоиз ставкаларида миллий фарқларнинг йўқолиши тенденциясини юзага келтиради;

- ўзи учун бевосита ёки учинчи мамлакатлар бозорларига чиқиш учун трамплин сифатида барқарор бозорни таъминлаш;

- халқаро корпорацияларнинг турли мамлакатларда ўз «ички бозор»ларини, у ёки бу тармоқларини яратиши натижасида ишлаб чиқариш капиталнинг байналминаллашуви жараёни билан тўлдирилади;

- ўз манфаатларини минтақавий ва янада юқорироқ халқаро даражадаги давлатлараро муносабатларга киритиш;

- шерик мамлакатларнинг ички ишлари ва давлатлараро муносабатларига аралашмаслик, тенглик, ўзаро манфаатларни ҳисобга олиш, инвестицияларни қабул қилувчи мамлакатлар миллий анъаналари ва маданий кадриятларини, меҳнаткашлар ҳуқуқларини ҳурмат қилиш бўйича умумэтироф этилган тамойилларга риоя қилган ҳолда халқаро ҳамкорликнинг муҳим омили сифатида халқаро инвестицияларни эътироф этиш.

Мамлакатнинг халқаро капитал миграциясидаги иштирок этиш даражаси қатор кўрсаткичларда ифодаланади. Биринчи гуруҳ кўрсаткичларга қуйидаги мутлақ кўрсаткичлар киради: капитал экспорти ва импортнинг ҳажми, капитал экспорти-импорти қолдиғи, мамлакатдаги хорижий капиталли корхоналар сони, улардаги бандлар сони ва ҳ.к. Капитал экспорти-импорти қолдиғидан келиб чиқиб, жаҳон мамлакатлари капитал экспорт қиладиган (Япония, Швейцария), капитал импорт қиладиган (АҚШ, Буюк Британия) ҳамда экспорт ва импорт ҳажми тахминан бир хил бўлган мамлакатларга (Германия, Франция) ажратилади.

Бошқа гуруҳ кўрсаткичлар нисбий кўрсаткичлар бўлиб, улар халқаро капитал миграциясининг марказлари ва мамлакатнинг капитал импорти-экспортига боғлиқлигини акс эттиради:

1) капитал импорти коэффиценти – импорт қилинган хорижий капиталнинг мамлакат ЯИМдаги улушини кўрсатади:

$$K_{ei} = \frac{\hat{E}}{\beta \hat{I}} \cdot 100,$$

бу ерда: IK – импорт қилинган хорижий капитал ҳажми;

$ЯИМ$ – ялпи ички маҳсулот.

Европа мамлакатлари ўртасида бу коэффицентнинг энг юқори даражаси Бельгия ва Люксембургга тегишли ҳисобланади.

2) капитал экспорти коэффиценти – экспорт қилинадиган капиталнинг ЯИМдаги улушини акс эттиради:

$$K_{ye} = \frac{\hat{Y}}{\beta \hat{I}} \cdot 100,$$

бу ерда: XK – экспорт қилинадиган хорижий капитал ҳажми;

$ЯИМ$ – ялпи ички маҳсулот.

Европа мамлакатларида ушбу кўрсаткичнинг максимал миқдори Нидерландияда қайд этилган.

3) хорижий капиталнинг мамлакат капитал қўйилмаларига бўлган ички эҳтиёждаги улушини акс эттирувчи капитал:

$$K_{ex} = \frac{XK}{D/(K)} \cdot 100$$

бу ерда: K_{ex} – эҳтиёж коэффиценти;

XK – хорижий капитал;

$D(K)$ – мамлакатда капиталга бўлган талаб.

АҲШда барча капиталга бўлган ички эҳтиёжларнинг 33 фоизи хорижий капитал ҳисобига қондирилади.

4) бошқа нисбий кўрсаткичлар: хорижий ёки қўшма компанияларнинг миллий ишлаб чиқаришдаги улуши, капитал экспорти/импортининг олдинги даврга нисбатан ўсиш суръатлари, мамлакат аҳолиси жон бошига тўғри келадиган хорижий инвестициялар суммаси.

3. Халқаро капитал миграциясининг шакллари ва уларнинг гуруҳланиши

Халқаро капитал миграциясининг шакллари мавжуд бўлиб, амалиётда улар қатор мезонлар бўйича таснифланади (1-жадвал).

Халқаро амалиётда давлат капитали кўпроқ ссуда шаклида, хусусий ва узоқ муддатли капитал эса – тадбиркорлик шаклида фаолият кўрсатади.

Келиб чиқиш манбаларига кўра – бу давлат маблағлари ёки хусусий капитал кўринишида бўлади. Давлат капитали банклар ичида расмий капитал

деб ҳам аталади. У давлат бюджетидан хорижга чиқариладиган ёки у ердан ё бевосита ҳукуматлар қарори билан, ёки ҳукуматлараро ташкилотлар қарори билан қабул қилинадиган маблағлардир. Шаклларига кўра – бу давлат қарзлари, ссудалар, грантлар (совғалар), ёрдам кўринишида бўлиб, уларнинг халқаро ҳаракати ҳукуматлараро шартномалар билан белгиланади. Халқаро ташкилотларнинг кредитлари ва бошқа маблағлар ҳам шулар қаторига киради. Бироқ ҳар қандай ҳолларда ҳам бу солиқ тўловчиларнинг олувчига турли йўллар билан етиб борадиган пуллари ҳисобланади.

Хусусий капитал – бу хусусий шахслар томонидан хорижга жойлаштириладиган ёки хориждан қабул қилинадиган нодавлат манбалар маблағларидан иборат. Улар таркибига инвестициялар, савдо кредитлари, банклараро кредитлаш киради. Улар давлат бюджетидан бевосита боғлиқ бўлмайди, бироқ ҳукумат уларнинг кўчиб юришини кузатиб туради ва ўз ваколатлари доирасида уларни назорат қилиб, бошқариши мумкин.

Халқаро капитал миграциясининг асосий шакллари тадбиркорлик ва ссуда капитали кўринишида бўлади.

Капиталнинг тадбиркорлик шаклидаги миграцияси учун қуйидаги учта мажбурий белгилар хос бўлади:

- 1) хорижда ишлаб чиқариш жараёнини ташкил қилиш ёки унда иштирок этиш;
- 2) хорижий капитал қўйилмаларининг узок муддатлилиги;
- 3) хорижий корхонага ёки унинг бир қисмига мулкчилик ҳуқуқига эга бўлиш.

1-жадвал

Халқаро капитал миграциясининг шакллари

Тасниф мезони	Шакллари
Келиб чиқиш манбаларига кўра	– Давлат – Хусусий – Халқаро – Аралаш
Четга чиқариш шакли бўйича	– Пул – Товар
Фойдаланиш хусусиятига кўра	– Тадбиркорлик – Ссуда
Мақсадига кўра	– Тўғридан-тўғри – Портфель – Халқаро қарзлар – Банк депозитлари
Субъектлар бўйича	– Макродаража – Микродаража
Муддатига кўра	– Ўта қисқа муддатли (3 ойгача) – Ёсқа муддатли (1 йилгача) – Ўрта муддатли (1 йилдан 5 – 7 йилгача) – Узок муддатли (5 – 7 йилдан 40 – 45 йилгача)
Оқимлар йўналишлари бўйича	– Товарлар ва хизматлар олди-сотдисига валюта-кредит ва ҳисоб-китоб хизматларини кўрсатиш – Асосий ва айланма капиталга хорижий инвестициялар – Ёимматли қоғозлар ва турли молиявий инструментлар билан операциялар – Валюта операциялари – ЯИМ бир қисмининг ривожланаётган мамлакатларга ёрдам ва давлатларнинг халқаро ташкилотларга бадаллари шаклида бюджет орқали қайта тақсимланиши

Юқорида қайд этиб ўтилган хусусиятлар ва иштирок этиш мақсадларининг қанчалик амалга ошишига боғлиқ ҳолда, тадбиркорлик капиталини четга чиқаришнинг икки тури ажратилади: тўғридан-тўғри ва портфель инвестициялар (ПИ).

ТТХИ – бу хорижий капиталнинг узоқ муддатли киритилиши бўлиб, инвестор ташкил қилаётган фирма акциялари ёки акционер капиталига тўла эга бўлиш ёки камида 10 фоизи хўжалик фаолиятининг таъсирчан назорат қилинишини таъминлайди.

ХВФ, ИХТТ (Иқтисодий ҳамкорлик ва тараққиёт ташкилоти) ҳамда БМТ миллий счётлари тизимидаги таърифларга мувофиқ, ТТХИ таркибига қуйидагилар киритилади:

- компанияларнинг ўз капиталини хорижга чиқариши;
- тўғридан-тўғри инвестор хорижий корхонадан олган фойдасини унинг фойдасига қайта молиялаштириши;
- капиталнинг бош фирма ва унинг хорижий корхоналари ўртасида ички корпоратив ўтказмалари.

Иқтисодий адабиётда тўғридан-тўғри хорижий инвестицияларнинг тор ва кенг маънодаги таърифлари ажратилади.

ТТХИнинг тор маънодаги таърифи ИЎТТ томонидан берилган бўлиб, бу йўналишнинг базавий методологияси капитал ҳаракатини эркинлаштириш Кодексида баён этилган: мустақкам иқтисодий муносабатларни ўрнатиш ҳамда корхона устидан назорат ҳуқуқини қўлга киритиш мақсадида капитал ва ресурсларнинг трансчегаравий ҳаракати қамраб олинади. Бундай ёндашув асосида инвестор сифатида мазкур мамлакатнинг норезидентлари ва хорижлик резидентлар майдонга чиқишлари мумкин. Ҳар иккала тоифалар учун тўғридан-тўғри хорижий инвестициялар ҳосил бўлишининг қуйидагича йўналишлари кўрсатилади:

- 100 фоизлик хорижий мулкчиликка асосланган корхона, шубба компанияси ёки бўлинмасини ташкил этиш ёки кенгайтириш;
- мавжуд корхонани тўлиқ мулкчиликка сотиб олиш;
- янги ёки ҳаракатдаги корхонада иштирок этиш;
- 5 йил ва ундан кўп муддатга қарз бериш.

ТТХИнинг кенг таърифи Жаҳон банки томонидан берилган ва «МИГА» (Кўп томонлама инвестицияларни қафолатлаш агентлиги) ни таъсис этиш ҳақидаги шартномада илк бор тилга олинган; у шунингдек, икки тарафлама қафолатлаш шартномалари учун ҳам хосдир. Бундай ёндашувда тўғридан-тўғри хорижий инвестицияларга капитал (ёки ресурслар)нинг ҳаракатланиши шаклларигина эмас, балки активларнинг бошқа турлари ҳам киритилади: ҳар хил турдаги мулк ва мулквий ҳуқуқлар, ноакциядор турдаги инвестициялар (суббитимлар, бошқарув шартномалари, франчайзинг, лицензион битимлар, маҳсулот тақсимооти ва ҳ.к.лар ҳам шулар жумласидан) ҳам киради.

Тўғридан-тўғри хорижий инвестициялаш шакллари ва усуллариға тегишли турлича талқинларнинг берилиши жиддий муаммоларни келтириб чиқарди (масалан, НАФТА ва АСЕАН таърифлари шулар жумласидандир) ва

амалий муаммоларни ҳал қилишда қатор вариантлар-опцияларнинг вужудга келишига сабаб бўлди. Бу халқаро инвестициялаш масалалари бўйича музокаралардаги, иқтисодий дипломатиядаги мунозарали муаммолардан биридир.

Портфель инвестициялар – бу капитални хорижий корхоналар қимматли қоғозларига (корхона устав капиталининг 10% дан кам қисмини) киритиш шаклида олиб чиқиб кетиш бўлиб, инвесторларга улар фаолиятини бевосита назорат қилиш имконини бермайди.

4. Инвестиция нормаси ва унга таъсир этувчи омиллар

Жамғариш нормаси барқарор иқтисодий ўсишнинг асосий кўрсаткичи бўлиб хизмат қилади.

Жамғариш – бу жорий даврдаги қайта ишлашнинг моддий асосини кенгайтириш орқали келажакда аҳоли истеъмолини оширишга йўналтирилган жараёндир. Бозор иқтисодиётида жамғариш функциясини тадбиркор, фермер ёки улар томонидан белгиланган юридик ва жисмоний шахслар амалга оширади. Улар қаторига менежерлар, маъмурият, меҳнат жамоасининг кенгаши, акциядорлик жамияти кенгаши, давлат бошқарув органлари ва хўжалик фаолиятини олиб бориш ҳуқуқини олган шахсларни киритиш мумкин.

Жамғаришнинг асосий функцияси – такрор ишлаб чиқариш жараёнининг пировард мақсадига эришишга кўмаклашишдир. Такрор ишлаб чиқариш жараёнининг мақсади аҳолининг ўсиб ва ўзгариб бораётган ижтимоий-иқтисодий эҳтиёжларини қондиришдан иборат.

Давлат бюджет-солиқ сиёсати, пул-кредит сиёсати ва таркибий-инвестицион сиёсат орқали жамғариш жараёнига кучли таъсир этиш дастакларига эга. Бошқа тарафдан бозор механизмларининг таъсири чекланган соҳаларда давлатнинг ўзи жамғариш жараёнининг асосий субъекти сифатида фаолият кўрсатиши мумкин. Бу соҳаларга ижтимоий, янги юқори технологиялар ва харажатларни қоплаш учун узоқ вақт талаб қилинадиган тармоқларни мисол қилиб келтиришимиз мумкин.

Капитал қўйилмалар – бу асосий фондларни қайта тиклаш, ривожлантириш ва янгилашга йўналтирилган моддий харажатлардир.

Жамғарма – капитал қўйилмалар тушунчасидан кенгроқ бўлиб, у корхонанинг асосий фонди билан биргаликда айланма маблағларни, ишлаб чиқариш захираларини ва ноишлаб чиқариш фондларини ривожлантиришга йўналтирилган капитал қўйилмаларни ҳам ўз ичига олади. Молиявий жиҳатдан жамғариш деганда, қўшилган қиймат ёки даромаднинг бир қисмининг асосий ва айланма капитални кенгайтиришга, янгилашга йўналтирилиши тушунилади.

Инвестициялар – бу тушунча юқорида келтирилган тушунчалардан кенгроқ бўлиб, у пул кўринишидаги иқтисодий ресурслардан иборат бўлади. Бу ресурслар ишлаб чиқаришнинг моддий таъминотини кенгайтириш ва янгилаш, инсон капиталини ривожлантиришга йўналтирилади.

Инвестицияларни иккига бўлиш мумкин: реал инвестициялар ва молиявий инвестициялар.

Реал инвестициялар ўзининг моҳиятига кўра капитал қўйилмалар билан бир хилдир. Амалиётда реал инвестициялар ва капитал қўйилмалар ишлаб чиқаришни кенгайтириш ва янгилашнинг асосий шакли сифатида намоён бўлади.

Молиявий инвестициялар – бу мулкка эгаллик қилиш ва мулкдан даромад олиш билан боғлиқ бўлган акция, облигация ва бошқа қимматли қоғозлар орқали қўйилмалар киритишдир.

Капитални жамғариш жараёнида моддий-техник база ва илмий салоҳият шаклланади. Капитал қўйилмаларнинг ҳажми ва ички тузилиши иқтисодий ўсиш, меҳнат унумдорлиги ва иқтисодий ривожланиш элементларининг даражаси ва ривожланиш суръатларини белгилаб беради.

2-МАВЗУ. ЖАҲОН ХЎЖАЛИГИДА ТЎҒРИДАН-ТЎҒРИ ХОРИЖИЙ ИНВЕСТИЦИЯЛАРНИНГ ЎРНИ

1. Тўғридан-тўғри хорижий инвестицияларнинг назарий асослари

XX асрнинг иккинчи ярмидан бошлаб капитални четга чиқаришни асослаб берувчи янги илмий назариялар пайдо бўлди. Ушбу назариялар қуйидаги йўналишларда намоён бўлади.

- капитални четга чиқаришнинг замонавий сабабларини асослаш. Ушбу турдаги таҳлиллар микроиқтисодий қонуниятлар асосида амалга оширилди;

- жаҳон капитал оқимларининг ўзаро боғлиқликларини умумлаштириш. Ушбу йўналиш жаҳон бозорининг глобаллашув шароитидаги капитал оқимининг ривожланиши қонуниятларига асосланади.

XX асрнинг 60-йилларида компанияларнинг бундай фаоллигини талқин қилишда иккита назарий ёндашув қўлланилган: 1) ТМКнинг бозорда бошқа фирмалар олдида рақобат афзалликларини таъминлаб берувчи саноатни ташкил этиш; 2) халқаро капитал оқимлари йўналишларини асослаб бериш.

XX асрнинг 70-йилларида саноатни ташкил этиш назарияси доирасида олиб борилган тадқиқотлар америка ТМКи томонидан амалга оширилган тўғридан-тўғри хорижий инвестицияларнинг (ТТХИ) афзалликларини аниқлаш ва баҳолашга асосий эътибор қаратдилар. Менежмент техникаси, инновацияларга бўлган қобилият ва маҳсулотлар дифференцияси каби омиллар ТМКнинг рақобат афзалликларига киритилди.

Ушбу назария билан бир вақтнинг ўзида компанияларнинг хориждаги фаоллигининг молиявий жиҳатларига қизиқиш уйғонди. Натижада ТТХИ оқимини фирмаларнинг ташкилий хусусиятлари орқали тушунтиришга асосланган янги назарий йўналиш пайдо бўлди.

Дастлаб, капитални четга чиқаришда корпорациянинг рақобат афзалликларини асослашга қаратилган назарияларни кўриб чиқамиз. Ушбу афзалликларни реципиент-мамлакатда яққол кўриш мумкин. Бу турдаги тадқиқотлар мантиқан монополистик рақобатга эга бозор қоидаларига

асосланади. Кимнинг товари рақиб маҳсулотига нисбатан бирон-бир афзалликка эга бўлса, ўша ғолиб чиқади. Ушбу йўналишдаги назариялар ичидан қуйидагиларни алоҳида ажратиш мумкин: маҳсулотнинг ҳаётийлик цикли назарияси, М.Портернинг рақобатбардошлик назарияси ва Ж.Даннингнинг эклектик парадигмаси.

Маҳсулотнинг ҳаётийлик цикли назарияси француз олими Р.Вернон томонидан 1966 йилда ишлаб чиқилган. У капитални четга чиқаришни маҳсулотнинг ҳаётийлик цикли қонуниятлари билан боғлайди. Маҳсулотнинг бозордаги ҳаёти бир нечта босқичлардан ўтади:

- 1) маҳсулот бозорга олиб кирилади;
- 2) маҳсулотни сотиш ҳажмининг ортиши ва сифат кўрсаткичларининг яхшиланиши;
- 3) маҳсулот оммавий тарзда ишлаб чиқарилади;
- 4) бозор маҳсулотга тўйинади ва сотиш ҳажми пасаяди. Шунда маҳсулот ишлаб чиқариш тўхтатилади.

Рақобатбардошлик назарияси 1990 йилда М.Портер томонидан ишлаб чиқилган. М.Портер рақобатбардошлик назариясини жаҳоннинг саккиз мамлакатадаги юздан ортиқ тармоқларни таҳлил қилиш асосида яратган. М.Портернинг фикрича, бозорни ўзлаштиришда рақобат фақат фойдаланилаётган технологиялар билан боғлиқ бўлмасдан, балки ТМК томонидан қўлланилаётган стратегияларда ҳам намоён бўлади.

Эклектик парадигма инглиз олими Ж.Даннингга (1981) тегишли бўлиб, у ТМКнинг жаҳон капитал бозорларига кириб бориш сабабларини умумлаштиради. Шунинг учун ушбу назария эклектик парадигма номини олган. Ж.Даннинг иқтисодий назарияда тўпланган фикрларни оддий механик тарзда умумлаштирмасдан хўжалик амалиётида синовдан муваффақиятли ўтган омилларни танлаб олди. Эклектик парадигма назариясида қуйидаги учта ҳолатга изоҳ берилган:

- қандай ҳолларда товардан кўра капитални четга чиқариш фойдалироқ?
- қачон миллий ресурслардан кўра бошқа мамлакатлар ресурсларидан фойдаланиш фойдалироқ?
- қачон компания хорижда ўз ватанида мумкин бўлмаган монополистик фойдани қўлга киритиши мумкин?

2. Тўғридан-тўғри хорижий инвестицияларнинг аҳамияти

Халқаро компанияларнинг пайдо бўлишига қадар барча хорижий инвестициялар портфель инвестициялар шаклида бўлган. ТТХИ XX асрнинг 20-йилларидан бошлаб ривожлана бошлади, аммо бу йилларда портфель инвестициялар ҳажми тўғридан-тўғри инвестициялар ҳажмига нисбатан икки баробар кўп эди.

ТТХИнинг аниқ молия-саноат гуруҳлари, халқаро фирмалар, ТМК фаолияти орқали амалга оширилиши уларга муайян устунлик беради. ТТХИни бошқариш портфель инвестицияларга қараганда осон бўлиб,

уларнинг «ўйин қоидалари» аниқроқдир. Ушбу ҳолат бозор иқтисодиётини тартибга солишда муҳим аҳамиятга эга.

Таҳлилий маълумотларга қараганда ТТХИ оқими бир неча ўн йилликлар мобайнида жадал суръатлар билан ўсиб бормоқда. 1914 йилдан иккинчи жаҳон уруши охиригача бўлган муддатда хорижий инвестициялар ҳажми 30% га кўпайган ҳолда, кейинги 10 йил мобайнида икки баробар ўсган. XX асрнинг 60-йилларининг ўрталаридан бошлаб кейинги 25 йил мобайнида эса ушбу кўрсаткич 4 маротабага ошган. XX асрнинг 1980 йилларида жаҳонда ТТХИ оқимининг ҳажми 85 млрд. долларни ташкил этгани ҳолда, ушбу кўрсаткич 2008 йилга келиб 3,6 трлн. долларга етди.

XXI аср бошларида ТТХИ жаҳонда ривожланиб бораётган глобаллашув жараёнининг ҳаракатлантирувчи кучига айланиб бормоқда. Жумладан, жалб этилган, четга чиқарилган ва ТТХИнинг умумий ҳажми 2008 йилга келиб 1982 йилга нисбатан мос равишда 29,2, 68,8 ва 41,8 мартага ортган (2.2.1-жадвал). 2008 йилда ТТХИни жалб этиш ҳажми жаҳон молиявий-иқтисодий инқирозининг таъсири остида 2007 йилдаги 1 трлн. 979 млрд. долларга нисбатан 14% га пасайиб, 1 трлн. 697 млрд. долларни ташкил этди. Ушбу тенденция 2009 – 2010 йилларда давом этиши мумкин. Таҳлиллар кўрсатишича, 2009 йилнинг биринчи чорагида ўтган йилнинг шу даврига нисбатан ТТХИ оқими 44% га қисқарган. Прогнозларга кўра, 2011 йилдан бошлаб ушбу соҳада ижобий ўзгариш юз бериши кутилмоқда. Жаҳон молиявий-иқтисодий инқирози ТТХИнинг географик таркибининг ўзгаришига таъсир кўрсатмоқда. Натижада ТТХИ оқимида ривожланаётган ва ўтиш иқтисодиёти мамлакатларининг улуши 2008 йилда 2007 йилга нисбатан 43% га ортган.

3. Миллий иқтисодиётнинг барқарор ўсишини таъминлаш ва таркибий ўзгаришларни амалга оширишда хорижий инвестициялар ўрнининг ортиб бориши

Мустақилликнинг дастлабки йилларида Ўзбекистон иқтисодиёти таркиби учун бир томонлама хом ашё, ярим фабрикат маҳсулотлари ишлаб чиқаришга ихтисослашиш хос бўлди. Иқтисодиётда таркибий ва технологик номувофикликларнинг мавжудлиги мамлакатда иқтисодий ислохотларни амалга оширишга салбий таъсир кўрсатди. Мамлакатдаги асосий ишлаб чиқариш қувватларининг технологик жиҳатдан қоқоқлиги, асосий ишлаб чиқариш фондларининг жисмоний ва маънавий жиҳатдан эскирганлиги мамлакат иқтисодиётини барқарорлаштиришга салбий таъсир кўрсатди (мамлакатда ўртacha ишлаб чиқариш ускуналарининг хизмат қилиш муддати 20 йил белгиланган ҳолда, тараққий этган мамлакатларда ушбу кўрсаткич 9-10 йилдан ошмасди). Мамлакат иқтисодиётини таркибий жиҳатдан қайта қуришга қуйидаги омиллар салбий таъсир кўрсатди:

- иқтисодий ислохотларнинг дастлабки йилларида юқори инфляция таъсири остида асосий фондлар ва айланма маблағларнинг эскирганлиги туфайли, кўпчилик корхоналар ёмон молиявий аҳволга тушиб қолди;

- бозор инфратузилма институтларининг ривожланмаганлиги;
- тўғридан-тўғри хорижий инвестиция оқимининг ҳажми ички эҳтиёжлар даражасидан пастлиги;

- аҳоли тўлов қобилиятининг пастлиги туфайли, жадаллашган амортизация тизимини жорий этишнинг мумкин бўлмаганлиги;

- бозор ислохотларининг дастлабки йилларида давлат инвестицион фаоллигининг кескин камайиши;

Иқтисодиётни барқарорлаштириш ҳамда барқарор иқтисодий ўсиш суръатларига эришиш учун мамлакат иқтисодиётида чуқур таркибий ва технологик ўзгаришларни амалга ошириш зарур эди. Иқтисодиётнинг таркибини ўзгартириш икки босқичдан: **пассив ва актив** қисмдан иборат бўлади. **Пассив босқичда** бозор томондан талаб қилинмайдиган маҳсулот ишлаб чиқариш қувватлари камади. Ушбу босқич талаб ва таклифнинг жорий мувозанатини таъминлаш учун зарур ҳисобланади. **Актив босқичда** эса илгари ишлаб чиқарилмаган рақобатбардош маҳсулот ишлаб чиқариш қувватлари ривожлантирилади ва янги турдаги маҳсулотни ишлаб чиқариш учун янги қувватлар яратилади. Иқтисодиётдаги чуқур таркибий қайта қуриш йўналишлари ва ёндашувларига қуйидагилар киради:

- бозор хўжалик тизимида ишлаб турган корхоналарнинг ўрни ва ролини аниқлаш;

- давлат ихтиёрида акцияларнинг назорат пакети сақланиб қоладиган корхоналар рўйхатини аниқлаш;

- хорижий инвестицияларни иқтисодиётда чуқур таркибий ўзгаришларни амалга оширишни таъминлайдиган тармоқ ва соҳаларга жалб этиш;

- иқтисодиётнинг оптимал таркибининг шаклланишини таъминловчи «локомотив» тармоқ ва ишлаб чиқариш соҳаларини аниқлаш.

Жаҳон амалиёти кўрсатишича, ривожланган мамлакатлар таркибий кризисдан иқтисодиётнинг ривожланишини таъминловчи тармоқларда ресурсларни концентрациялаш орқали чиққанлар. Масалан, АҚШда автомобилсозлик, Японияда электроника, оғир машинасозлик, Скандинавия мамлакатларида қишлоқ хўжалиги, Хитойда ишлаб чиқариш ва ижтимоий инфраструктурани ривожлантириш. Ўтиш иқтисодиёти мамлакатларида инвестицион ва инновацион фаолликнинг сусайиши, илмий-техник салоҳиятнинг камайиши мамлакат иқтисодий хавфсизлигига жиддий хавф солади. Иқтисодиётнинг инқироз ҳолати, биринчи навбатда, инвестицион ва инновацион фаолликнинг кескин сусайишида намоён бўлади. Жаҳон амалиёти кўрсатишича, мамлакатларнинг ривожланганлик даражаси унинг катта табиий бойликлар захирасига эга бўлиши билан эмас, балки уларни қазиб олиш, транспортировка қилиш ва қайта ишлашнинг замонавий илғор технологиясига эга бўлиши билан белгиланади. Ўтиш даврининг дастлабки йилларидаги инвестицион фаолликнинг пасайиши мамлакат ишлаб чиқариш потенциалининг эскириш тенденциясини кучайтирди.

3-МАВЗУ. ХОРИЖИЙ ИНВЕСТИЦИЯЛАРНИНГ ХАЛҚАРО ҲАРАКАТИНИ ТАРТИБГА СОЛИШ

1. Хорижий инвестицияларни тартибга солиш усуллари

Жаҳон амалиётида халқаро капиталлар ҳаракатини тартибга солишнинг миллий ва халқаро усуллари қўлланилади.

Халқаро капиталлар ҳаракати жараёнининг муҳим хусусиятларидан бири мазкур жараёнга давлатнинг фаол аралашувидир. Бунда давлат қуйидаги функцияларни бажаради:

- тартибга солиш;
- назорат қилиш;
- рағбатлантириш.

Жаҳон амалиётида халқаро капиталлар ҳаракатини давлат томонидан тартибга солишда муайян зиддиятлар мавжуд. Жумладан, мамлакатлар, бир томондан, халқаро капитал ҳаракати йўлидаги мавжуд чекловларни бартараф этишга ҳаракат қилишса, бошқа томондан, халқаро капитал ҳаракатини чеклаш чораларини кўришади.

Жаҳон амалиётининг кўрсатишича, мамлакатдан капиталнинг четга чиқиб кетиши хорижий капиталнинг кириб келишига қараганда камроқ даражада тартибга солинади.

Халқаро капитал ҳаракатини давлат томонидан тартибга солишда миллий қонунлар, қарорлар ва маъмурий чекловлар асосий ўрин эгаллайди. Шуниси эътиборлики, кўпчилик саноат жиҳатдан ривожланган мамлакатларда (масалан, АҚШ, Германия, Франция ва Буюк Британия) хорижий инвестицияларни тартибга солиш бўйича махсус қонунлар ёки кодекслар қабул қилинмаган. Бироқ бошқа мамлакатларда хорижий инвестицияларни жалб қилиш, улардан фойдаланишга оид махсус миллий қонунлар қабул қилинган ва амал қилмоқда.

Хорижий инвестицияларни жалб қилиш вазифаларини ҳал қилишда миллий қонунчиликка хорижий инвесторлар учун қулай миллий режимни шакллантириш ҳақидаги низомлар киритилади. Миллий режимда норезидентлар учун хўжалик фаолиятини юритиш борасидаги шарт-шароитлар резидентлар учун яратилган шарт-шароитлардан ёмон бўлмаслиги керак. Ушбу қоида муҳим аҳамиятга эга. Миллий режим – хўжалик юритиш фаолиятининг минимал шароитлари бўлиб, бу минимум шароитлар хорижий инвесторлар учун ёмонлашиб, пасайиб кетмаслиги керак.

Жаҳон амалиётида хорижий инвестициялар ҳаракатини амалга ошириш кўпинча қўшимча иқтисодий, сиёсий ва тижорат рисклари билан боғлиқ. Шунинг учун хорижий инвестицияларни жалб қилувчи айрим мамлакатларнинг миллий қонунчилигида хорижий инвесторларга нисбатан қўшимча имтиёзлар қўлланилади. Турли мамлакатларда қўлланиладиган қўшимча имтиёзлар таркибида қуйидагиларни ажратиш кўрсатиш мумкин:

- қайта инвестициялашга нисбатан имтиёзли солиқ режимини тақдим этиш;

- шартнома асосида инвестиция лойиҳаларига жалб қилинадиган хорижий мутахассисларнинг иш ҳақи ва бошқа мукофот тўловларини солиққа тортишнинг имтиёзли режимини яратиш;

- хорижий инвесторларнинг экспортга мўлжалланган маҳсулот ишлаб чиқаришларини ривожлантириш учун импорт кўринишида олиб кираётган мол-мулк, асбоб-ускуналар ва технологияларни божхона тўловларидан озод қилиш.

Шунингдек, агар хорижий инвестицияларни қабул қилувчи мамлакат қонунчилиги миллий инвесторлар учун салбий томонга ўзгарса, одатда, хорижий инвестицияли корхоналар учун ушбу ўзгаришлар бўйича муддати кечиктирилиши кўзда тутилади.

Жаҳонда аксарият ҳолларда, хорижий инвесторлар учун имтиёзли режим хорижий инвестицияларни жалб қилишга максимал даражада интилаётган ривожланаётган ва ўтиш иқтисодиёти мамлакатлари томонидан яратилади. Шу билан бирга халқаро инвестиция жараёнининг асосий иштирокчилари сифатида инвестиция фаолиятини кенгайтиришга ва барча учун ягона инвестиция режимини яратишга интилаётган ривожланган мамлакатлар ҳисобланади. Бошқача айтганда, жаҳоннинг етакчи ривожланган мамлакатлари умумий, бир хил тамойиллар асосида ишлайдиган ягона инвестиция режимини шакллантириш тарафдорларидир.

Давлат томонидан ТТХИни қўллаб-қувватлашнинг асосий шакллари таркибидан қуйидагиларни ажратиш мумкин:

Давлат кафолатларини бериш. Инвестиция кафолатлари тўғрисидаги қоидалар миллий ҳукуматлар томонидан қабул қилинади. Шу билан бирга улар икки томонлама ва бир нечта мамлакатлар иштирок этадиган минтақавий кўп томонлама келишувларда ҳам мавжуд бўлади. Икки томонлама келишувларда асосан қуйидаги қоидалар қайд этилади:

- хорижий инвесторлар учун миллий режим;
- хорижий инвесторларни ҳимоя қилиш (миллийлаштиришдан, капитал, фойда ва дивидендларнинг репатриациясидан);
- низоларни ҳал қилиш тартиби;
- сиёсий рисклар билан боғлиқ зарарлардан суғурталаш.

Жаҳон хўжалигида кўптомонлама шартномалар асосида инвестицияларни кафолатлаш қоидалари билан Инвестицияларни кафолатлаш бўйича кўп томонлама агентлик (МАГИ) шуғулланади.

Ўзининг тартибга солиш режимларига ўзгартишлар киритган мамлакатлар сони 1992 йилда 43 тани ташкил этган бўлса, 2008 йилга келиб уларнинг сони 55 тага етди. Бошқариш режимларидаги ўзгаришлар сони 2008 йилда 1992 йилга нисбатан 43 тага кўпайиб, 110 тани ташкил этган. Бу даврда ТТХИ учун қулайлик туғдирувчи режимлар сони 77 тадан 85 тага, ТТХИ учун ноқулайлик яратувчи режимлар сони эса 25 тагача ошган.

2. Инвестициялар ҳаракатини тартибга солувчи халқаро молия институтлари

Жаҳон молиявий ресурслар бозорини барқарорлаштириш ва халқаро капитал ҳаракатини рағбатлантириш мақсадида кўпсонли халқаро ва ҳудудий молия-кредит институтлари ташкил этилган. Улар қаторига Халқаро валюта фонди (ХВФ) Умумжаҳон банки гуруҳи, Европа таъмирлаш ва тараққиёт банки (ЕТТБ), Ислон тараққиёт банки (ИТБ), Осиё тараққиёт банки (ОТБ) Халқаро ҳисоб-китоблар банки (ХЎБ) ва бошқаларни киритиш мумкин.

Халқаро валюта фонди (ХВФ) 1945 йилда ташкил этилган ва унга 186та мамлакат аъзо. ХВФнинг мақсади аъзо-мамлакатлар валюта-молия сиёсатини мувофиқлаштириш, тўлов балансини тартибга солиш ва валюта курсининг барқарорлигини қўллаб-қувватлаш учун қарз бериш ҳисобланади. Бунинг учун фонд тўлов балансида қийинчиликлар сезаётган ўз аъзоларини молиялаштиради, уларнинг хўжалик юритиш усулларини яхшилашга қаратилган техник ёрдам кўрсатади.

Халқаро тикланиш ва тараққиёт банки (ХТТБ) – Умумжаҳон банки гуруҳининг асосий ташкилоти бўлиб, ўрта ва кам даромадли, тўлов қобилиятига эга мамлакатлар ҳукуматларига кредит беради. ХТТБ 1944 йилда ташкил этилган ва ҳозирда аъзо мамлакатлар сони 186 тани ташкил этади.

ХТТБнинг мақсади – аъзо-мамлакатлар иқтисодиётини қайта қуришга ва ривожланишига капитал қўйилмалар бериш, хусусий хорижий инвестицияларни жалб этишни рағбатлантириш орқали қўллаб-қувватлаш, тўлов баланси мувозанатини таъминлашга қаратилган қарз беришдан иборат.

Халқаро тараққиёт ассоциацияси (ХТА) – 1960 йилда ташкил этилган бўлиб, унга аъзо мамлакатлар сони 169 тани ташкил этади. ХТА узок муддатга фоизсиз, кредит кўринишида қарз ва деярли бозор шартлари бўйича қарз олиш имконига эга бўлмаган дунёнинг энг паст даромадли 82та мамлакатларига грантлар беради.

Халқаро молия корпорацияси (ХМК) 1956 йилда ривожланаётган мамлакатлар хусусий секторини қўллаб-қувватлаш мақсадида ташкил этилган. Аъзо мамлакатлар сони 182 тани ташкил этади. Захиралашган ресурслар портфели 34,4 млрд. долларни ва синдициялашган кредитлари 8 млрд. долларни ташкил қилади.

Инвестицияларни кафолатлаш бўйича кўп томонлама агентлик (MIGA) – 1988 йилда аъзо мамлакатларга хорижий инвестицияларни жалб этишни рағбатлантиришда кўмак бериш мақсадида ташкил этилган.

Инвестицион низоларни тартибга солишнинг халқаро маркази (ICSID) – 1966 йилда ташкил этилган бўлиб, мақсади хорижий инвесторлар ва инвестицияларни жалб этувчи мамлакатлар ўртасида юзага келган халқаро инвестицион низоларни арбитраж кўриб чиқиш ва тартибга солиш механизмини таъминлаб беришдан иборатдир.

3. Инвестициялар ҳаракатини тартибга солувчи минтақавий молия институтлари

Хорижий инвестицияларни халқаро миқёсда тартибга солишда минтақавий молия институтлари ҳам муҳим роль ўйнайди.

Европа тикланиш ва тараққиёт банки ЕТТБ – 1991 йилда ташкил топган ва унга 56 та мамлакат аъзо. ЕТТБ Марказий ва Шарқий Европа мамлакатларига бозор иқтисодиётига ўтиш бўйича ислохотларни ўтказишда кўмаклашиш мақсадида тузилган.

ЕТТБнинг асосий фаолият доираси қуйидагилардан иборат:

- инфратузилмани ривожлантириш;
- турли хусусий ва хусусийлаштирилган корхоналарнинг лойиҳаларини молиялаштириш ва кредитлаш. Бунда ресурсларнинг 60% и хусусий секторга, 40% и давлат секторига мўлжалланган;
- хусусий капитал қўйилмаларга кафолатлар бериш;
- иқтисодиётнинг таркибий тузилишини қайта қуриш юзасидан тавсиялар ишлаб чиқиш;
- аниқ лойиҳаларга маслаҳат-техник ёрдам бериш.

Осиё тараққиёт банки (ОТБ) – 1966 йилда ташкил топган ва унга 57 та мамлакат (41 та ҳудудий ва 16 та ҳудуддан ташқари мамлакатлар) аъзо. ОТБга аъзолик БМТнинг Осиё ва Тинч океани бўйича иқтисодий ва ижтимоий масалалар бўйича комиссиясидаги барча мамлакатлар ва Осиё минтақасидаги бошқа мамлакатлари (агар улар БМТ ёки унинг ихтисослашган агентликларига аъзо бўлсалар) учун очиқ. Аъзоликда мавжуд бундай кенг имкониятлар ОТБда Осиё минтақасидан ташқари мамлакатлар улушининг ортишига олиб келди, уларга банк акцияларининг қарийб 37% и ва овозларининг 35% и тўғри келади.

Япония, АҚШ, Хитой, Хиндистон, Австралия, Индонезия, Канада ОТБнинг йирик акциядорлари (акциялар пакети 5% дан кўп бўлган) ҳисобланади. Хитой, Ўиндистон, Покистон, Индонезия, Бангладеш каби мамлакатлар асосий қарз олувчи мамлакатлар саналади.

ОТБнинг мақсади Осиё қитъасидаги ривожланаётган мамлакатларга иқтисодий ривожланишда кўмаклашиши, ҳудудий ҳамкорликни рағбатлантириш, аъзо-мамлакатларга техник ёрдам кўрсатиш ва уларнинг иқтисодий сиёсатини мувофиқлаштиришдан иборат.

Ислом тараққиёт банки (ИТБ) - 1974 йилда ташкил топган. Унга ислом динига эътиқод қилувчи 35 та мамлакат, яъни Ислом анжуманининг деярли барча аъзолари киради.

ИТБнинг мақсади аъзо-мамлакатларнинг ривожланиш лойиҳаларини, ташқи савдони кредитлаш ва савдо, саноат компаниялари капиталларини инвестициялашдан иборат.

4. Хорижий инвестицияларни кафолатловчи ва тартибга солувчи махсус халқаро ташкилотлар

Хорижий инвестицияларни тартибга солувчи халқаро молия ташкилотларидан ташқари ушбу инвестицияларни кафолатловчи ва тартибга солувчи махсус халқаро ташкилотлар ҳам мавжуд. Инвестицияларни кафолатлаш бўйича халқаро агентлик (ИКХА), Инвестицион даъволарни тартибга солиш бўйича халқаро марказ (ИДТСХМ) ва Хорижий инвесторларга маслаҳат бериш агентлиги шулар жумласидандир.

ИКХА 1988 йилда Умумжаҳон банкининг шохобчаси сифатида ташкил этилган, аммо у молиявий жихатдан мустақилдир. Агентлик ихтисослаштирилган ташкилот сифатида БМТ тизимига киради. ХТТБ президенти ИКХАнинг ҳам президенти ҳисобланади.

Агентликнинг асосий вазифаси хорижий инвесторларни нотижорат характердаги рисклар (валюта маблағларини ўтказиб юбориш, экспроприация ёки уруш) билан боғлиқ йўқотишлардан кафолатлаш орқали аъзо-мамлакатлар иқтисодиётини ривожлантириш мақсадида инвестициялар оқимини оширишга кўмаклашишдир. Бундан ташқари, ИКХА аъзо-мамлакатларга капитал оқимини ошириш учун қулай муҳит яратиш борасида маслаҳатлар бериш ва ахборот базасини яратиш билан ҳам шуғулланади.

ИКХАнинг мақсадлари қуйидагилардан иборат:

Капитални бошқа мамлакатларда жойлаштиришни нотижорат хатарлардан аъзо-мамлакатлар томонидан қўшма қайта суғурталаш ёрдамида кафолатлаш; ривожланаётган мамлакатларга ва улар орасида инвестициялар оқимини орттириш мақсадида зарурий ёрдамчи тадбирларни амалга ошириш; аъзо-мамлакатларда (айниқса, ривожланаётган мамлакатларда) инвестицияларни ишлаб чиқариш мақсадларига сарфланишини рағбатлантириш.

ИКХА таркибига кирувчи **Инвестицион маркетинг хизматлари департаменти** (ИМХД) агентликка аъзо бўлган ривожланаётган ва ўтиш даври мамлакатларига қилинаётган тўғридан-тўғри хорижий инвестицияларни қўллаб-қувватлайди. ИМХДнинг мақсади – ривожланаётган мамлакатларга иқтисодий ўсишни рағбатлантириш ва камбағаллик билан курашиш учун жалб этилаётган тўғридан-тўғри инвестициялар оқимини таъминлашга ёрдамлашишдан иборат. ИМХД томонидан хизматлар кўрсатиш асосан уч йўналишда амалга оширилади:

- институционал имкониятларни шакллантириш;
- ахборотларни тарқатиш;
- инвестицияларни рағбатлантириш.

Инвестицион даъволарни тартибга солиш бўйича халқаро марказ (ИДТСХМ). ИДТСХМ 1965 йилда қабул қилинган *Инвестицион даъволарни тартибга солиш халқаро Конвенцияси* асосида 1966 йилда ташкил топган бўлиб, у мустақил халқаро ташкилотдир.

Хорижий инвесторларга маслаҳат бериш агентлиги - Умумжаҳон банкининг бўлинмаси бўлиб, банкка аъзо-мамлакатлар ҳукуматларини хорижий инвестициялар масалалари бўйича конфиденциал маслаҳатлар

билан таъминлаш мақсадида ташкил этилган ташкилотдир.

5. Ўзбекистонга хорижий инвестицияларни жалб этишнинг ҳуқуқий ва институционал асослари

Республикада қулай инвестиция муҳитини шакллантириш бўйича ишларни янада кучайтириш узоқ муддатга мўлжалланган стратегик вазифа ҳисобланади. Ички кредит манбаларини сафарбар этиш чора-тадбирлари билан биргаликда хорижий инвестицияларни рағбатлантиришга хизмат қиладиган қулай муҳит яратиш масаласи биз учун ўта муҳим стратегик аҳамиятга эга.

Мамлакатдаги сиёсий ва макроиқтисодий барқарорлик, хорижий инвесторлар ҳуқуқларини ҳимоя қилишнинг кучли кафолати ва кенг имтиёзлар тизими каби омиллар тадбиркорлар учун энг қулай шарт-шароит яратмоқда. Бундан ташқари, ишлаб чиқариш учун муҳим аҳамият касб этувчи хом ашё, материаллар, энергия ресурслари ва юқори малакали ишчи кучи баҳоси қўшни мамлакатларга нисбатан арзон бўлиши хорижий инвестицияларни мамлакатимизга жалб қилмоқда.

Ўзбекистон Республикасида хорижий инвестицияларни жалб қилишни жадаллаштиришга йўналтирилган фаол сиёсат олиб борилмоқда. Миллий валютанинг жорий операциялар бўйича конвертациясининг таъминланиши ва ислохотларни амалга ошириш стратегияси Ўзбекистонда иқтисодиётни янада эркинлаштириш ва хорижий капитал иштирокидаги лойиҳаларни амалга ошириш учун қулай асосни шакллантиради.

Республикамизда хорижий инвесторлар учун ҳуқуқий кафолатлар ва имтиёзларнинг кенг қамровли тизими шакллантирилган. Бу тизим «Хорижий инвестициялар тўғрисида»ги, «Инвестицион фаолият тўғрисида»ги, «Хорижий инвесторлар ҳуқуқларини ҳимоя қилиш кафолати ва чоралари тўғрисида»ги ва «Қимматли қоғозлар бозорида хорижий инвесторлар ҳуқуқларини ҳимоя қилиш тўғрисидаги» қонунларга асосланган. Ушбу қонунлар хорижий инвесторларнинг тенг ҳуқуқли ва адолатли шарт-шароитда фаолият олиб боришини таъминлайди. Бундан ташқари, хорижий инвестицияли корхоналар фаолиятини рағбатлантириш мақсадида солиқ имтиёзлари ва преференцияларни ўз ичига олувчи қўшимча чора-тадбирлар тизими ишлаб чиқилган.

Ўзбекистон Республикасида хорижий инвесторлар фаолияти 1998 йил 30 апрелда қабул қилинган «Хорижий инвесторларнинг ҳуқуқлари кафолатлари ва ҳимоялаш чоралари тўғрисида»ги Ўзбекистон Республикаси Қонуни билан кафолатланади.

Хорижий инвесторлар ҳуқуқларини кафолатлашда давлат масъул орган ҳисобланади. Хусусан, Адлия вазирлигига хорижий инвесторлар ва хорижий инвестицияли корхоналарга нисбатан назорат қилиш органлари, маҳаллий ҳокимият ва бошқарув идораларининг инвесторлар ҳуқуқларини бузувчи қарорларини тўхтатиб қўйиш, тегишли давлат ва бошқарув органларига бундай қарорларни бекор қилиш борасида таклифлар киритиш ҳуқуқи берилган. Бундай ёндашув хорижий инвесторлар фаолияти билан боғлиқ

муносабатларда қонун устуворлигини таъминлашда муҳим аҳамият касб этади.

Ривожланаётган мамлакатларда кенг қўлланилаётган яна бир рағбатлантирувчи чора шундан иборатки, агар мамлакатдаги кейинги қонун ҳужжатлари инвестициялаш шарт-шароитларини ёмонлаштиради, унда хорижий инвесторларга нисбатан инвестициялаш санасида амал қилган қонун ҳужжатларини инвестициялаш вақтдан бошлаб маълум бир муддатга қўллаш кафолатланади. Ушбу чора Ўзбекистон Республикаси қонунчилигида ҳам ўз аксини топган бўлиб, хорижий инвесторларга инвестициялаш санасида амал қилган қонун ҳужжатларини инвестициялаш вақтдан бошлаб ўн йил мобайнида қўллаш кафолати берилди. Хорижий инвестор ўз хоҳишига кўра янги қонун ҳужжатларининг инвестициялаш шарт-шароитларини яхшилайдиган қоидаларини қўллаш ҳуқуқига эгадир.

4-МАВЗУ. ХАЛҚАРО КАПИТАЛ ҲАРАКАТИДА ТРАНСМИЛЛИЙ КОРПОРАЦИЯЛАРНИНГ ЎРНИ

1. Халқаро корпорацияларнинг вужудга келиш сабаблари ва функциялари. ТМКнинг таснифланиши

Барқарор суръатларда ривожланаётган трансмиллийлашув жараёни замонавий жаҳон иқтисодиётининг муҳим хусусияти ҳисобланади. Ушбу жараённинг асосий ҳаракатлантирувчи кучи халқаро корпорациялардир. Халқаро корпорациялар савдо, инвестициялаш ва замонавий технологияларни элтувчилар сифатида жаҳон иқтисодиётининг асосий субъектларига айланишди.

Халқаро иқтисодий глобаллашувнинг асосий ҳаракатлантирувчи кучи халқаро корпорациялар ҳисобланади. Халқаро корпорациялар ички корпоратив меҳнат тақсимотини анъанавий меҳнат тақсимотининг халқаро даражасига олиб чиқишган. Жаҳон иқтисодиётининг глобаллашув жараёни штаб-квартираси қабул қилувчи мамлакатдан ташқарида бўлган фирмалар томонидан назорат қилинадиган ва бошқариладиган халқаро ишлаб чиқаришга бевосита боғлиқ. Халқаро корпорацияларнинг умумий назоратида бўлган ушбу фаолият жаҳон ЯИМ ишлаб чиқариш ҳажмининг тахминан 25 фоизини ташкил қилади. Ушбу ишлаб чиқаришнинг 1/3 қисми қабул қилувчи мамлакатларда жойлашган.

Жаҳон иқтисодиёти амалиёти кўрсатишича, ишлаб чиқаришнинг интеграциялашув жараёни халқаро корпорацияларни ташкил қилиш моделларига таянади.

Халқаро корпорацияларнинг вужудга келиши ТТХИ билан боғлиқдир. Жаҳон амалиётида ТМКга турли мамлакатларда ТТХИни амалга оширадиган йирик корпорациянинг таркибий-ташкилий шакли сифатида қаралади. Хорижий корхонанинг ташкил этилиши тўғридан-тўғри хорижий инвестициялаш фаолияти натижаси бўлиб, унда инвестор-норезидент капиталнинг 50% дан кам бўлган қисмига эгалик қилади. Шуъба фирмада

унинг улуши 50% дан ошади, хорижий филиал эса тўлиқ унга тегишли бўлади.

Иқтисодий адабиётда халқаро корпорацияларнинг икки хил шакли фарқланади: трансмиллий ва кўпмиллатли корпорациялар.

Ўзбекистон иқтисодий адабиётида халқаро монополистик уюшмаларнинг кўпмиллатли, халқаро, трансмиллий ва глобал турлари фарқланади.

Россиялик иқтисодчилар, одатда, қуйидаги тавсифларни берадилар: ТМК – бу хорижий активларга эга бўлган миллий монополиялардир. Уларнинг ишлаб чиқариш ва савдо сотиқ фаолияти миллий давлат чегарасидан чиқиб кетади. АҚШда корпорация деб, хиссадорлик жамиятларига айтилади. Замонавий ТМКнинг кўпчилиги Америка компанияларининг экспансияси туфайли вужудга келганлиги сабабли, бу атама жаҳон мамлакатлари иқтисодиётига кириб келди.

ТМКнинг ҳуқуқий режими ташкил топган филиаллар ва шубҳа корхоналари орқали турли давлатларда фаолият юритишни назарда тутлади. Бу компаниялар нисбатан мустақил бўлган ишлаб чиқариш ва тайёр маҳсулотларни сотиш, илмий-тадқиқот, истеъмолчиларга хизмат кўрсатиш хизматларига эгадирлар. Умуман, улар ягона ишлаб чиқариш-сотиш мажмуини ташкил этиб, бу мажмуада хиссадорлик капиталга фақат таъсисчи давлат эгалик қилади. Шунингдек, филиал ва шубҳа корхоналари қўшма корхоналар бўлиши ва уларда миллий капитал устунлик қилиши ҳам мумкин.

Кўпмиллатли корпорациялар - ишлаб чиқариш ва илмий-тадқиқот ишлари асосида бир неча давлат миллий корпорацияларини бирлаштирувчи халқаро корпорациялардир. Бунга 1907 йилдан буён фаолият кўрсатиб келаётган Англия - Голландиянинг «Рояль-Датч Шелл» концернини мисол қилиш мумкин. Ушбу компаниянинг ҳозирги кундаги капитали 60:40 нисбатда тақсимланган.

Бирлашган Миллатлар Ташкилоти (БМТ)нинг ТМК бўйича комиссияси халқаро компанияга қуйидагича тавсиф беради:

- юридик шакли ва фаолият соҳасидан қатъи назар, икки ёки ундан ортиқ мамлакатларда хўжалик субъектларига эга бўлган;
- битта бошқарув маркази орқали умумий стратегияни амалга ошириш ва мувофиқлаштирилган сиёсат юритишга имкон берувчи қарорлар қабул қилиш тизими доирасида иш олиб борадиган;
- мулкчилик орқали бир-бирига боғланган алоҳида хўжалик субъекти сифатида, бунда хўжалик субъектларидан биттаси ёки ундан кўпроғи бошқаларининг фаолиятига билимлар, ресурслар ва масъулиятни бошқалар билан баҳам кўриш орқали жиддий таъсир кўрсата олади.

Жаҳон амалиётида халқаро корпорациялар дейилганда жаҳон товар ва ишлаб чиқариш омиллари бозорларига сезиларли даражада таъсир кўрсатувчи йирик компаниялар тушунилади. Уларга қуйидагилар киради:

- йиллик сотиш ҳажми 1 млрд. доллардан кам бўлмаслиги;
- умумий молиявий айланма маблағларининг бешдан бир қисмидан учдан бир қисмигача хориждаги операциялар улушига тўғри келиши;
- хориждаги активлар улуши 25% дан кам бўлмаслиги;

- камида олтига мамлакатда филиалларга эга бўлишлиги.

2. Ҳозирги замон ТМКнинг хусусиятлари. Трансмиллийлашув индекси

ТМК жаҳон хўжалигининг муҳим иштирокчиларига айланиб бормоқдалар. Саноат жихатдан тараққий этган мамлакатларнинг ташқи иқтисодий алоқалари бевосита ТМК фаолиятига боғлиқдир. Ушбу мамлакатлар экспортида миллий корпорациялар ва уларнинг хориждаги филиаллари ўртасидаги савдо алоқалари улуши юқори кўрсаткичга эга. Масалан, XX асрнинг 80 - йилларида фирма ичидаги савдо улуши АҲШ экспортининг 14 - 20% ини, Япония экспортининг 23 - 28% ини ва ГФР экспортининг 24 - 28% ини ташкил этган.

ЮНКТАД маълумотларига кўра 2008 йилда 82000 та ТМК қайд этилган бўлиб, филиалларининг сони 810 000 тани ташкил этган. ТМК жаҳон иқтисодиётининг ривожланишида муҳим роль ўйнайди. ТМК филиаллари орқали амалга оширилган экспортнинг ҳажми дунё экспортининг 1/3 қисмини ташкил этади ва уларда 77 млн. киши ишлайди. Ушбу кўрсаткич Германия иқтисодиётида банд бўлганлар сонидан икки баравар кўпдир.

Демак, замонавий ТМКнинг афзалликлари технологик, бошқарув персоналининг юқори малакаси ва капитал ресурсларининг улкан ҳажмлари билан белгиланади. Ушбу афзалликларнинг мавжудлиги ТМК учун хорижда ўз филиалларини очишларини рағбатлантиради. Жаҳон иқтисодиётининг эркинлашуви ва глобаллашуви ушбу жараённи жадаллаштиради.

3. Трансмиллий банклар

Трансмиллий корпорацияларнинг халқаро бизнесдаги асосий ҳамкорлари трансмиллий банклар (ТМБ) ҳисобланади. ТМБ ривожланган мамлакатларда трансмиллий корпорациялар билан бир қаторда узоқ ва мураккаб ривожланиш йўлини босиб ўтишди.

ТМБ деганда жаҳон ссуда капитали ва молия-кредит хизматлари бозорида фаол қатнашиш имконини берувчи капиталга эга йирик банклар тушунилади. ТМБ трансмиллий компаниялар сингари ўз фаолиятларида қарорлар қабул қилувчи ягона марказга эга, кўпсонли филиаллар, бўлимлар ҳамда ваколатхоналар тармоғини шакллантириш ва ривожлантиришга ҳаракат қилишади.

Трансмиллий банкларнинг ривожланиши бир неча босқичларга бўлинади.

Биринчи босқич – XIX асрнинг охири XX асрнинг бошларидан бошлаб биринчи жаҳон урушигача бўлган даврни ўз ичига олади.

Иккинчи босқич – биринчи жаҳон урушининг охиридан иккинчи жаҳон урушига қадар даврни қамраб олади. Жаҳон урушлари даврида халқаро молиявий фаолият секинлашган ва қисқарган.

Учинчи босқич – иккинчи жаҳон урушидан XX асрнинг 70-йилларигача бўлган давр. Бу даврда урушдан кейинги иқтисодий тиклаш, мустамлакачилик тизимининг барбод бўлиши ва ривожланаётган мамлакатлар билан янги иқтисодий муносабатларнинг ўрнатилиши янги халқаро банк таркибининг шаклланишини тақозо этган.

Тўртинчи босқич – XX асрнинг 80 - 90-йилларини ўз ичига олади. Бу босқичда жаҳонда ТМК жадал суръатлар билан ривожланди. Бу эса ТМКга молиявий хизмат кўрсатиш ва жаҳон молия бозорларида ўсиб бораётган талабни қондириш учун кенг тармоқли трансмиллий банкларга бўлган эҳтиёжни янада оширди.

Трансмиллий банкларнинг ривожланишидаги бешинчи босқич XXI асрнинг бошидан бошланади. Ҳозирда Европа, Шимолий ва Жанубий Америка, Осиё ва Евросиёда ҳудудий интеграция жараёнлари кучайиб бормоқда. ТМК ва ТМБ фаолияти таъсирида жаҳон хўжалик алоқаларининг глобаллашув жараёни чуқурлашиб бормоқда. Бундай шароитда ТМК ва бошқа халқаро бизнес катнашчиларини молиявий ресурслар билан таъминлаш учун жуда катта ҳажмдаги капитал тўплаш зарур бўлади.

4. Молия-саноат гуруҳлари (МСГ)

Барқарор иқтисодий ўсиш суръатларини таъминлаш, иқтисодий модернизациялаш ва таркибий ўзгаришларни амалга ошириш, корхоналарни молиявий жиҳатдан соғломлаштириш катта ҳажмдаги капитал қўйилмаларни талаб этади. Мазкур вазифани ҳал этишда тижорат банклари сезиларли роль ўйнаши мумкин. Дунё амалиётининг кўрсатишича, инвестиция жараёнларида банкларнинг ролини ошириш йўлларида бири - саноат ва молия капиталини бирлаштириш имконини берувчи МСГни ташкил этиш ҳисобланади (4.4.1-расм).

МСГни ташкил этишнинг асосий хусусиятлари фаолиятининг узок муддатлилиги, бошқарув тизимининг эгилувчанлиги ва ҳамкорлик алоқаларининг мувофиқлашганлигида намоён бўлади.

Йирик МСГнинг маҳсулот сотиш ҳажми дунёнинг кўплаб мамлакатлари ялпи ички маҳсулоти ҳажмидан ошиб кетади. Дунёнинг йирик икки юзта ТМКнинг маҳсулот сотиш ҳажми АҲШ, Япония, Германия, Франция, Буюк Британия, Италия, Хитой, Бразилия, Канада ва Испаниядан ташқари барча мамлакатлар ялпи ички маҳсулотидан кўпдир. Охириги 25 йил ичида ушбу кўрсаткич ишчилар сони бор-йўғи 14% кўпайгани ҳолда деярли тўрт бараварга ошган.

Жаҳон иқтисодий амалиётида трансмиллий МСГнинг америка, япон, корейс ва немис моделлари ажратилади.

МСГнинг **америка модели** юқори даражада ривожланган капиталлар бозори асосида яратилганлиги ва молиявий дастакларнинг кенг миқёсли турларига эгаллиги билан ажралиб туради. АҲШда МСГнинг банк холдинги ва ишлаб чиқариш-технологик комплекс турлари кенг тарқалган.

МСГни ташкил этишнинг **япон модели** кейретсуларга асосланади ва улар куйидаги хусусиятларга эга:

- компанияни ташкил этишнинг тармоқли тизимига эгалиги;
- фирмалар ўртасидаги алоқаларни амалга ошириш мижозлар ва етказиб берувчиларнинг ўзаро ишонч муносабатларига асосланиши ёки бу тизимда қатнашиши орқали юз бериши;
- мижозлар эҳтиёжига тезда мослашиши;
- саноат бирлашмаларининг вертикал интеграциялашиш принципи бўйича тузилганлиги;
- компания асосини банк ташкил этиши.

Япония саноат мажмуаси «Мицубиси», «Мицуи», «Сумито-мо», «Даичи Кангин», «Фуе», «Санва» МСГдан ташкил топган ва уларнинг ҳиссасига мамлакат ялпи ички маҳсулотининг 14 - 15% и тўғри келади. Улар мамлакат саноат активларининг 50% ини назорат қиладилар.

МСГни ташкил этишнинг **корейс модели** эса чеболларга асосланади. Чеболларнинг бошқа МСГдан фарқли хусусиятлари куйидагилардан иборат:

- оилавий капиталга асосланиши;
- ягона маъмурий ва молиявий назоратга эгалиги;
- юқори даражада диверсификациялашганлиги.

Корейс чеболларида бошқарув оилавий уруғ-аймоқлар томонидан амалга оширилади ва акционер капиталда уларнинг улуши 50% дан ортик бўлади.

МСГни ташкил этишнинг **немис модели** банкларнинг саноат билан мустаҳкам алоқага эгалиги, горизонтал молия-саноат гуруҳларини ташкил этиши, йирик банклар томонидан яратилиши, МСГ асосини бир нечта банклар, саноат, суғурта ва транспорт монополиялари ташкил этиши билан ажралиб туради.

5. Ўзбекистонда молия-саноат гуруҳларининг вужудга келиш зарурияти, ривожланиш омиллари ва шакллари

Республикамиз иқтисодиётининг барқарор ривожланишини таъминлаш, корхоналарни замонавий техника ва технологиялар билан қуроллантириш, юқори илмий сиғимли ишлаб чиқаришларни ривожлантириш йирик ҳажмда инвестицияларни талаб қилади. Мазкур масалани ижобий ҳал қилиш мақсадида МСГни тузиш лозим. МСГда молия капитали билан саноат капитали бирлашиб, нафақат инвестиция жараёнларининг фаоллашишига, балки иқтисодиётимизнинг рақобатбардошлигини оширишга кўмаклашади.

Жаҳон амалиётига кўра, МСГни ташкил этиш қатор афзалликларга эга:

- инвестицион лойиҳаларни амалга ошириш учун молия капитали билан саноат капитали бирлашади ва натижада молия ресурсларининг айланиши тезлашади;
- миллий компанияларнинг халқаро бозорлардаги рақобатбардошлиги ошади;

- гуруҳ аъзоларининг ўртасида ўзаро ҳисоб-китобларни амалга ошириш учун қулай имконият яратилади, бу иқтисодиётда дебиторлик ва кредиторлик қарздорликни қисқартиради;
- янги техника ва технологияларни яратиш учун молия ресурсларни жамлаш имконияти туғилади;
- гуруҳ аъзоларининг депозитлари, ҳисобварақлари ва бошқа активлари концентрациялашуви натижасида тижорат банкларининг ресурс базаси кенгаяди;
- гуруҳ аъзолари бўлмиш молия институтлари корхоналарнинг ва аксинча, корхоналар молия институтларининг бошқарувида иштирок этиб, корпоратив бошқарувнинг сифати ошади;
- гуруҳ аъзолари бўлмиш қарздорлар бошқарувида иштирок этиши туфайли тижорат банкларининг уларни кредитлашларида риск даражаси пасаяди ва ҳоказо.
- Ўтиш иқтисодиёти шароитида МСГнинг пайдо бўлиш сабаблари қуйидагилардан иборат:
  - технологик ва кооперацион алоқаларни ўрнатиш заруриятининг мавжудлиги;
  - иқтисодиётнинг мезодаражасида барқарорлаштирувчи субъектни яратиш зарурияти;
  - капиталнинг концертациялашувининг халқаро тажрибасидан банк тизими ва хусусийлаштириш ёрдамида фойдаланиш зарурияти.

5-МАВЗУ. ИНВЕСТИЦИЯ МУЎТИ ВА УНИ ЯХШИЛАШ ЙЎЛЛАРИ

1. Инвестиция сиёсати ва омиллари

Инвестиция сиёсати инвестиция фаолиятининг ўрта ва узоқ муддатли мақсадлари ҳамда уларга эришиш йўллари ни белгилаб беради. Инвестиция сиёсати – инвестиция стратегиясини амалга ошириш бўйича чора-тадбирлар тизими, инвестицион тактика.

Инвестиция сиёсати давлат иқтисодий сиёсатининг таркибий қисми бўлиб, қўйилган мақсадларга эришиш ҳамда иқтисодий сиёсатнинг қисқа муддатли ва узоқ истикбол учун белгиланган вазифаларини бажаришга хизмат қилади. Инвестиция сиёсатининг таъсирчан воситалари нисбатан чекланганлиги сабабли муайян вазиятларда қайси воситалар самарали, қайсилари самарасиз эканлигини билиш мураккаб ҳисобланади

Инвестиция сиёсатини ишлаб чиқиш иқтисодий фаолиятнинг барча даражаларида амалга оширилиши зарур. Микродаражада - инвестиция сиёсати инновацион фаолиятни амалга ошираётган корхоналар, банклар, фондлар ва уй хўжаликлари учун ишлаб чиқилиши лозим. Мезодаражада (худудлар ва тармоқлар) – иқтисодиёт тармоқлари ва худудларни ривожлантириш, истикболли лойиҳаларни селектив қўллаб-қувватлаш учун йўналтирилган мақсадли

инвестиция дастурларини ишлаб чиқиш орқали амалга оширилади. Макродаражада – давлат инвестиция стратегиясини ишлаб чиқиш ва амалга ошириш чекланган бюджет маблағларидан самарали фойдаланиш, истиқболли тармоқлар ва ҳудудларни қўллаб-қувватлаш, барқарор иқтисодий ўсишни таъминлаш чора-тадбирларини амалга ошириш имконини беради.

Давлатнинг ташқи инвестиция сиёсати – бу ташқи инвестицион оқимларни давлат томонидан тартибга солиш чора-тадбирлари тизимидир. Ушбу сиёсатнинг мақсади инвестиция жараёнларига максимал даражада қулайлик яратувчи шарт-шароитлар тизими шаклидаги қулай инвестиция муҳитини шакллантиришдан иборат бўлиб, уни амалга ошириш иқтисодий салоҳият, ижтимоий, ташкилий-ҳуқуқий ва молиявий омилларга боғлиқдир.

Жаҳон иқтисодиёти амалиётида инвестиция сиёсатининг учта моделини ажратиш мумкин.

Биринчи моделни шартли равишда «америка», иккинчисини – «япон» ва учинчисини – «тайван» модели деб атаيمиз. Келтириладиган тасниф бозор иқтисодиёти ривожланган мамлакатлар тажрибасини тизимлаштиришга уринишдир. Мухими, бу моделларнинг барчаси самарали бўлиб, ушбу илғор тажрибадан ўтиш иқтисодиёти мамлакатларида муносиб инвестиция сиёсати стратегиясини ишлаб чиқиш учун чуқур ўрганиш зарур.

Биринчи моделда асосий эътибор хусусий инвесторлар учун белгиланадиган солиқ имтиёзларига қаратилади. Иккинчи моделда хусусий лойиҳаларнинг давлат томонидан молиялаштирилиши марказий ўринни эгаллайди. Учинчи модел эса давлат мувофиқлаштириш камчиликларини бартараф этиш, хусусий инвесторлар қарорларини мувофиқлаштириш механизмларини яратиш бўйича зарур инфратузилмани яратади ва инсон капиталига сарфланган қўйилмаларни рағбатлантиради. Юқорида қайд этилган инвестиция сиёсати моделлари кенг қўламли дастакларни ўз ичига олади.

2. Инвестиция муҳитини аниқлашнинг жаҳон тажрибаси

Инвестиция муҳити – бу хорижий капитал қўйилмаларининг қалтислик даражасини ва улардан мамлакатда самарали фойдаланиш имкониятларини олдиндан белгилайдиган иқтисодий, сиёсий, юридик ва ижтимоий омиллар йиғиндиси.

Инвестиция муҳити комплекс, кўпқиррали тушунча бўлиб миллий қонунчилик, иқтисодий шарт-шароитлар (инқироз, ўсиш, стагнация), божхона режими, валюта сиёсати, иқтисодий ўсиш суръатлари, инфляция суръатлари, валюта курсининг барқарорлиги, ташқи қарздорлик даражаси каби кўрсаткичларга эга.

Жаҳон амалиётида мамлакатнинг инвестиция муҳитини баҳолаш борасида турли ёндашувлар мавжуд. Ушбу ёндашувлар бир-биридан инвестиция муҳитини ташкил этувчи омилларни тўлиқ ёки қисман қамраб олиши билан фарқ қилади. Таҳлиллар кўрсатишича, «Стандарт ва Поорс» («Standard & Poor's»), «Модус» («Moody's») ва «Фитч АБКА» («Fitch IBCA») жаҳондаги энг

йирик рейтинг агентликлардан ҳисобланади. Ушбу агентликлар эмитентнинг қарз мажбуриятларини кўрсатилган муддатда ва тўлақонли бажара олиш имкониятлари ва эмитентларнинг кредит бера олиш қобилиятига баҳо берадилар. Агентликлар томонидан ишлаб чиқилган ва тузилган рейтинглар мамлакат инвестиция муҳитини маълум даражада баҳолаш имконини беради.

БЕРИ индекси бўйича мамлакат рискинни баҳолаш усули (шу номдаги фирма томонидан ишлаб чиқилган).

Мазкур усулнинг моҳияти шундаки, обрўли экспертларни танлаш асосида ва уларга 5 балли (0 дан 4 баллгача ва уларнинг йиғиндиси 1 га тенг) шкалада 15 та асосий мезонлар бўйича мамлакат рискинни баҳолаш таклиф этилади. Ушбу усулда баҳолаш мезонлари ва уларнинг қийматлари қуйидагилардан иборат:

1. Сиёсий барқарорлик (0,12).
2. Хорижий инвестицияларга бўлган муносабат (0,06).
3. Миллийлаштирилиши хавфи (0,06), агар мамлакат қонунчилигида мулкни ҳақ тўламасдан экспроприация қилиш кўзда тутилган бўлса, 0 балл қўйилади.
4. Валютанинг девальвация қилиниш эҳтимоли ва даражаси (0,06).
5. Тўлов балансининг ҳолати (0,06).
6. Бизнеснинг бюрократлашиш даражаси (0,04).
7. Иқтисодий ўсиш суръати (0,1).
8. Валютанинг эркин алмашинув даражаси (0,1).
9. Шартнома мажбуриятларини бажариш сони (0,06).
10. Меҳнат унумдорлиги даражаси ва иш ҳақи харажатлари (0,08).
11. Юридик ва маркетинг маслаҳатларини олиш, малакали мутахассисларни жалб қилиш имконияти (0,02).
12. Алоқа ва транспортни ташкил қилиш (0,04).
13. Давлат органлари ва жамоат ташкилотларининг ўзаро муносабатлари (0,04).
14. Қисқа муддатли кредитларни олиш шартлари (0,08).
15. Узоқ муддатли кредитлар, хусусий капитални олиш ва фойдаланиш шартлари (0,08).

3. Тўғридан-тўғри ва портфель инвестицияларни жалб этишда инвестиция муҳитининг ўрни

Хорижий инвестицияларни жалб этувчи мамлакатлар иқтисодиётига тўғридан-тўғри ва портфель инвестициялар турлича таъсир кўрсатади. Ушбу ҳолат бу турдаги инвестицияларни иқтисодиётга жалб этишда қулайлик яратувчи омилларнинг турли мамлакатларда бир-биридан фарқланишига олиб келади. Шу билан бирга ушбу омиллар умумий белгиларга ҳам эгадир.

Мамлакатнинг ТТХИ учун жозибadorлигини таъминлаб берувчи омиллар асосида Ж.Даннинг томонидан ишлаб чиқилган ва «эклeктик парадигма» номини олган концепция ётади. Ушбу концепция қуйидагиларга асосланади:

- мулкчилик ҳуқуқи соҳасидаги қиёсий афзалликлар (хусусан, бошқарув билан боғлиқ ўз технологиялари ёки афзалликларнинг бўлиши);
- мамлакатда маҳаллий афзалликларнинг бўлиши (масалан, ички бозор сифимининг катталиги, ишлаб чиқариш харажатларининг пастлиги, инфратузилманинг ривожланганлиги, ишчи кучи малакаси ва қиймати);
- фирма ички алоқаларидаги максимал афзалликлар, мустақил инвесторлар ва реципиентлар ўртасида рақобатнинг мавжудлиги.

Биринчи ва учинчи шарт фирма хусусиятларини ифодаласа, иккинчи шарт мамлакатдаги инвестиция муҳити билан боғлиқ хусусиятларни акс эттиради. Қабул қилувчи мамлакат фақат биринчи афзалликка эга бўлса, инвестор ички бозорга кириш учун лицензиялаш ёки патентларни сотиш стратегиясини танлайди. Агар биринчи ва учинчи шартлар бажарилса, қабул қилувчи мамлакат учун ТТХИ капитал қўйилмаларнинг энг афзал шакли ҳисобланади ва ушбу ҳолда иккинчи омил ҳам ҳисобга олинади.

Жаҳон амалиёти кўрсатишича, турли мамлакатлар ўртасида миллий иқтисодий ва сиёсий шарт-шароитларда маълум фарқлар мавжуд. Шунинг учун мамлакатнинг инвестиция муҳити қўйидаги омиллар ҳаракати асосида шаклланади:

- 1) макроиқтисодий омиллар;
- 2) иқтисодиётни тартибга солишнинг ҳуқуқий режими;
- 3) тадбиркорлик муҳити.

Хорижий инвестицияларни қабул қилувчи мамлакат иқтисодиётининг жозибадорлигини белгиловчи муҳим омил мамлакатнинг турли хил табиий ресурслар билан таъминланганлик даражаси ҳисобланади. Шу вақтга қадар ТМК асосан ТТХИ ёрдамида эмас, балки ноакциядорлик шартномалари тузиш асосида ресурслар қазиб олишда иштирок этиб келмоқда. Шу билан бирга XX аср 90-йилларининг иккинчи ярмида қазиб олиш саноатига йўналтирилган ТТХИнинг ҳажми бироз қисқарди.

4. Инвестицион рисклар ва уларнинг хусусиятлари

Инвестицион риск деганда инвестицион маблағларнинг бир қисми ёки барчасини йўқотиш ҳолати юзага келиши мумкинлиги тушунилади. Иқтисодиёт назарияси «инвестиция» тушунчасига мамлакат ичидаги ёки ундан ташқаридаги турли тармоқларга фойда олиш мақсадида узоқ муддатга давлат (хусусий) капиталининг қўйилиши сифатида таъриф беради.

Инвестицион риск умумий молиявий рискнинг таркибий қисми бўлиб, ўзида молиявий йўқотишлар эҳтимолини ва инвестициялардан даромадларни тўлиқ ололмаслик ёки қўшимча инвестицион харажатларнинг пайдо бўлишини намоён этади. Молия бозорида фаолият юритиш жараёнида инвестор турли хил рискларга учраши мумкинлигини ҳисобга олиши зарур. Молия бозори дастакларининг кўпсонли рисклар таъсирига тушишидан келиб чиқиб, инвестицион рисклар тизимли ва тизимсиз турларга ажратилади.

Тизимли рисклар – бу бозор фаолиятдан келиб чиқадиган рисклар ҳисобланади. Молия бозори объектив равишда камайтириш имкони бўлмаган

даражадаги тизимли рисклар таъсирида бўлади. Тизимли рисклар, асосан, умумий макроиқтисодий ҳолатлар билан боғлиқ. Шу сабабдан ривожланаётган мамлакатлар молия бозорларидаги инвестициялаш жараёни ривожланган мамлакатлар молия бозорларидаги инвестициялаш жараёнига нисбатан кўпсонли рисклар билан боғлиқ, деб ҳисобланади.

Тизимсиз рисклар – инвестициялашнинг алоҳида объектлари ёки уларнинг бир гуруҳи дучор келиши мумкин бўлган рисклар.

Ушбу рискларни «уникал рисклар» ёки «индивидуал рисклар» деб аташади ва улар аксарият ҳолларда, алоҳида молиявий инструментлар (масалан, аниқ компаниянинг қимматли қоғозлари)га хос бўлади.

5. Ўзбекистонда инвестиция сиёсати

Ўзбекистонда инвестиция сиёсатининг мақсади хўжалик субъектларининг манфаатдорлигини ошириш, молиялаштириш манбалари тузилмасини такомиллаштириш ва хорижий шериклар билан ҳамкорликда қўшма корхоналар ташкил қилиш асосида мамлакатнинг инвестиция салоҳиятини оширишдан иборат. Оқилона инвестиция сиёсати, биринчи навбатда, инвестиция жараёнларини давлат томонидан тартибга солиш ва қўллаб-қувватлашнинг самарали тизимини шакллантириш орқали барқарор иқтисодий ўсишни таъминлашга хизмат қилиши лозим. Инвестиция сиёсати миллий ва хорижий инвесторларнинг хўжалик фаолиятини юритишлари учун қулай шарт-шароитлар яратиши керак. Бунда корхоналар ва аҳолининг инвестиция фаоллигини рағбатлантириш ҳамда республика иқтисодиётига хорижий капитални кенг жалб қилишга алоҳида эътибор қаратилиши зарур.

Ўзбекистонда инвестиция сиёсати ислохотларнинг дастлабки босқичида иқтисодиётда чуқур таркибий ўзгаришларни амалга оширишга йўналтирилган эди. Шу мақсадда Давлат инвестиция дастурлари ишлаб чиқилди ва амалга оширилмоқда. Ушбу дастурларга киритилган лойиҳаларнинг амалга оширилиши мамлакат иқтисодий ривожланиш суръатларини барқарорлаштириш имконини берди.

Иқтисодиётни эркинлаштириш босқичида амалга оширилаётган инвестиция сиёсати мамлакатнинг ижтимоий-иқтисодий ва стратегик мақсадларини белгилаш, Ўзбекистоннинг халқаро иқтисодий ҳамжамиятдаги роли ва ўрнини аниқлаш имконини берди.

Республикада амалга оширилаётган инвестиция сиёсати тармоқ жиҳатдан Ўзбекистоннинг нисбий иқтисодий афзалликларини рўёбга чиқаришга қаратилган ва мавжуд илмий-техникавий салоҳиятни максимал даражада ишга солиш, иқтисодиётда экспортга йўналтирилган ва импорт ўрнини қопловчи ишлаб чиқариш турларини ривожлантириш, маҳаллий ресурслардан фойдаланиш соҳасини кенгайтириш, самарадорлигини ошириш ва уларни янада чуқурроқ қайта ишлаш каби йўналишларни ўз ичига олган.

6. Ўзбекистондаги инвестиция муҳити

Инвестиция муҳити - бу мамлакатдаги инвестиция жараёнларига таъсир кўрсатувчи иқтисодий, сиёсий, меъёрий-ҳуқуқий, ижтимоий ва бошқа шарт-шароитлар мажмуидан иборат. Инвестиция муҳити табиий шарт-шароитлар, фойдали қазилмалар захиралари, ишчи кучи малакаси ва ўртача иш ҳақи даражаси, иқтисодий конъюнктура ҳолати, ички бозор сиғими, товарларни ташқи бозорда сотиш имкониятлари, кредит тизими ҳолати, солиққа тортиш даражаси, ишлаб чиқариш ва ижтимоий инфратузилманинг ривожланганлиги, хорижий капиталга нисбатан давлат сиёсати, унга нисбатан имтиёзли шарт-шароитларнинг яратилганлиги каби омиллар орқали белгиланади. Мамлакатимиз мустақилликка эришганидан буён қулай инвестиция муҳитини яратиш давлатимиз иқтисодий сиёсатининг устувор йўналишларидан бири бўлиб келмоқда.

Инвестиция муҳитининг муҳим таркибий қисми давлатнинг қонунчилик базасидир. Ўзбекистонда давлат мустақиллиги қарор топган нисбатан қисқа давр мобайнида инвестиция соҳасида ишончли меъёрий-ҳуқуқий база яратилди.

Инвестиция фаолиятини тартибга солиш ва қўллаб-қувватлаш тизими кўп сонли қонунчилик-ҳуқуқий ва меъёрий ҳужжатлардан иборат бўлиб, қуйидагиларни ўз ичига олади: қонунлар ва мамлакат Президентининг фармонлари; қарорлари; республика ҳукумати қарорлари ва дастурлари; ижтимоий-иқтисодий ва илмий-техникавий ривожланишнинг комплекс ва давлат дастурлари; ҳукуматлараро шартномалар ва битимлар; вазирлик ва идораларнинг низомлари, йўриқномалари, стандартлари, қоидалари ва ҳоказо; ҳудудий бўғинлар ва хўжалик субъектлари доирасида амал қиладиган низомлар ҳамда уставлар ва ҳоказолар.

6-МАВЗУ. ХОРИЖИЙ ИНВЕСТИЦИЯЛАРНИ ЖАЛБ ЭТИШДА ЭРКИН ИҚТИСОДИЙ ЗОНАЛАРНИНГ ЎРНИ

1. Эркин иқтисодий зоналар (ЭИЗ) тушунчаси, келиб чиқиши ва ташкил этишдаги ёндашувлар

Хорижий инвестицияларни миллий иқтисодиётга жалб қилиш орқали иқтисодий ўсишни таъминлаш ва жаҳон хўжалик тизимига чуқурроқ интеграциялашиш ўтиш иқтисодиёти мамлакатлари олдидаги муҳим вазифалардан ҳисобланади. Миллий иқтисодиётга хорижий инвестицияларни жалб қилишда эркин иқтисодий зоналар (ЭИЗ) муҳим аҳамиятга эга. Ҳозирги кунда жаҳонда ЭИЗнинг 30 га яқин турлари мавжуд.

Эркин иқтисодий зоналар – шундай географик ҳудудки, унда мамлакатда қабул қилинган хўжалик фаолияти тартибига қараганда имтиёзли солиқ тўлаш тартиби жорий этилади.

Иқтисодий адабиётда биринчи марта эркин иқтисодий зонага 1973 йил 18 майда Киото конвенциясида расмий таъриф берилган. Унда айтилишича,

бир мамлакат ҳудудида ташкил қилинган ЭИЗга киритилган маҳсулот мамлакат божхона ҳудудидан ташқарида ҳисобланиб, одатдаги божхона текширувидан ўтказилмайди. Юқоридагилардан кўриниб турибдики, мамлакат ҳудудининг алоҳида қисмидаги иқтисодий эркинлик бутунлай эмас, балки қиёсий ҳисобланади.

Ушбу ҳудуд эркинлиги унга киритилган маҳсулот божхона тўловлари, импортга нисбатан иқтисодий сиёсат чораларидан озод қилиниши билан белгиланади ва ЭИЗга ташқаридан келтирилган маҳсулотлар декларация қилинмайди. Бироқ, шу билан бирга, қонунлар маҳсулот эгалари ва инвесторларни иқтисодий тартиблардан озод қилмай, уни енгиллаштиради.

2. ЭИЗнинг мақсади, вазифалари ва турлари

Жахон амалиётидан маълумки, ЭИЗ турли мақсадларга эришиш учун ташкил этилади.

Биринчидан, ЭИЗ ташкил этишдан мақсад миллий иқтисодиётнинг халқаро меҳнат тақсимоти жараёнига чуқур интеграциялашувини таъминлаш ҳисобланади. Рақобатбардош экспорт маҳсулотларини ишлаб чиқариш орқали валюта тушумларини кўпайтиришга эришилади. Агар мамлакат қандайдир сабабларга кўра хорижий тадбиркорлик капитали учун иқтисодиётнинг эркинлашувини таъминлай олмаса, унда эркин иқтисодий зона ташкил этиш орқали хорижий инвесторларга қулай инвестиция муҳитини яратиши мумкин.

Иккинчидан, ЭИЗ биринчи навбатда импорт ўрнини қопловчи маҳсулот ишлаб чиқариш, ички бозорни юқори сифатли маҳсулотлар билан тўлдириш учун ташкил этилади. Ушбу мақсадларга эришиш учун ҳудудда хорижий капитал ёрдамида импорт ўрнини қопловчи ишлаб чиқариш барпо этилади.

Учинчидан, ЭИЗни маҳсус ташкил этишда халқаро меҳнат тақсимотига товар ишлаб чиқариш тармоқлари билан биргаликда туризм, маданият ва санатория-курорт соҳаларининг интеграциялашуви ҳам кўзда тутилади.

Тўртинчидан, ЭИЗ ишлаб чиқаришга хорижий технологиялар ва миллий илмий-техник янгиликларини татбиқ этиш орқали бутун миллий иқтисодиётда ундан фойдаланишни назарда тутди.

Бешинчидан, ривожланаётган мамлакатлар учун малакали кадрлар тайёрлаш ва ўқитишни назарда тутди.

Олтинчидан, маҳсус иқтисодий ҳудудларни ташкил этиш бирор ҳудуд ёки соҳанинг иқтисодий ривожланишини рағбатлантиришни кўзда тутди. Мисол учун АШ ва Буюк Британияда маҳсус иқтисодий ҳудудлар ХХ асрнинг 80-йилларида иқтисодий турғунлик ҳолатидаги ҳудудларда кичик ва ўрта бизнесни ривожлантириш учун ташкил этилган. Ушбу ҳудудларда ишбилармонларга мамлакатнинг бошқа ҳудудларига нисбатан молиявий имтиёзлар ва хўжалик фаолияти эркинлиги берилади. Ушбу дастурлар хорижий капитални жалб этишни рағбатлантириш учун маҳсус йўналтирилган. Шу мақсадда қоқоқ ҳудудларни ривожланган ҳудудларга айлантиришда асосий эътибор хорижий капитални жалб этишга қаратилади.

Еттинчидан, айрим мамлакатларда эркин иқтисодий ҳудуд иқтисодиётни модернизация қилишнинг минтақавий усули сифатида қаралади.

3. ЭИЗни ташкил этиш ва бошқаришнинг хориж тажрибаси

ЭИЗлар ХХ асрнинг иккинчи ярмида иқтисодиётда энг кўзга кўринган институционал инновациялардан бири сифатида қайд этилган. Ўтган асрнинг 90-йилларида фақат мономиллий экспорт ишлаб чиқариш ҳудудларининг ўзи 500 дан ортиқ эди.

Ўзининг жозибадорлиги билан ажралиб турувчи бу ҳудудларни ташкил этиш тажрибасини дунё мамлакатлари мисолида кўриб чиқиш ва ўрганиш мустақил республикамизда олиб борилаётган иқтисодий ислохотлар учун фойдалидир.

Саноати ривожланган мамлакатларда ЭИЗлар халқаро меҳнат тақсимотига кенг миқёсда жалб этилган. Бу хусусият мамлакат иқтисодиётининг ривожланиш даражаси ва характериға боқлик. Чунки бу мамлакатлар иқтисодиётининг интеграциялашув даражаси жуда юқори ҳисобланади. Ривожланган мамлакатларда ЭИЗларнинг барча турлари мавжуд бўлиб, эркин савдо ҳудуди ҳамда эркин илмий-техник зоналар нисбатан кенг тарқалган ва ривожланган.

Саноати ривожланган мамлакатларда ЭИЗларнинг пайдо бўлиши 1934 йили АШда автомобилларни ишлаб чиқариш борасида божхона харажатларини пасайтириш орқали савдо фаолиятини рақбатлантириш мақсадида барпо этилган ташқи савдо зонаси (Foreign Trade Zones) билан боқлик. ЭИЗлар омборлар, доклар, аэропортлар шаклида ташкил этилган. Ўудудда экспорт учун ишлаб чиқаришга мўлжалланган товарлар божхона божларисиз импорт қилинади. АШ ички бозори учун ишлаб чиқарилган товарлар учун эса барча турдаги божхона тўловлари жорий қилинади.

Мутахассислар ташқи савдо зоналарининг икки турини ажратиб кўрсатишади: умумий (УМСЗ) ва махсус (ММСЗ) мақсадлар учун мўлжалланган субзоналар.

УМСЗ АШ божхона хизмати назоратида бўлади ва қонунан божхона ҳудудидан ташқарида фаолият кўрсатадилар. Улар, одатда, омборхоналар, доклар, саноат парклари ва аэропортлар яқинида жойлашган бўлади. Компаниялар ўз фаолиятларини ММСЗ ҳудуди ичида доимий ёки вақтинчалик олиб боришлари мумкин. Улар бажарадиган операциялар таркибига ишлаб чиқариш фаолияти ҳам кириши мумкин. Аммо бундай фаолият кўпроқ УМСЗда амалга оширилади. ММСЗ алоҳида компанияларга (одатда, йирик ишлаб чиқарувчилар), яъни УМСЗ шароитига мослаша олмаган компанияларга имконият яратиб беради. Ўзирги даврда АШда 200 дан ортиқ УМСЗ ва ММСЗлар фаолият кўрсатмоқда.

Эркин савдо зоналари Фарбий Европанинг деярли барча мамлакатларида мавжуд. Масалан, Германияда олти порт-шаҳар эркин портлар ҳисобланади (Бремен, Бремерхафен, Куксхафен, Этден, Киль ва Гамбург). Бу портларда товарларни юклаш, тушириш, қайта юклаш, сақлаш, саралаш, ўраб-жойлаш ва сотиш амалга оширилади.

Иқтисодий жиҳатдан тараққий этган мамлакатларда илмий-технологик зоналар алоҳида ўрин тутади. АШда ушбу турдаги зоналар илмий парклар сифатида фаолият кўрсатади. АШда 1973 йилдаёқ 84 та илмий-технологик зоналар мавжуд эди. Фақат Силикон водийсининг ўзида жаҳон компьютерлар ва ҳисоблаш техникаси воситаларини ишлаб чиқаришнинг 20% и амалга ошади. Яқин даврларда АШда яна мингга яқин илмий-технологик зоналар барпо этиш кўзда тутилган.

Ривожланаётган мамлакатлардаги ЭИЗни ташкил этиш тажрибасига кўра, бу мамлакатларда кўпроқ экспорт-ишлаб чиқариш ҳудудлари тарқалганлигини кўриш мумкин. Бу нарса ЭИЗнинг ривожланаётган мамлакатда бажараётган вазифаларидан келиб чиқади: мамлакатда иқтисодий ўсишни таъминлаш; иқтисодиётнинг юқори даражада саноатлашувига эришиш; мамлакатнинг халқаро меҳнат тақсимоти, жаҳон хўжалиги, халқаро савдодаги ўрнини мустаҳкамлаш ва ҳоказо.

4. Оффшор зоналарнинг географик таркиби ва гуруҳланиши

«Оффшор» атамаси илк бор 1950 йилларнинг охирида АШда қўлланила бошланган. «Оффшор» («off shore») инглизча сўз бўлиб, қирқоқдан ташқарида, деган маънони англатади. Оффшор зона эса муайян давлатнинг иқтисодий жиҳатдан эркин ҳудудидир. Бу ҳудудда юридик мақомга эга шахсларга нисбатан солиқ имтиёзлари яратилади, бухгалтерия ҳисоботи ва аудит бўйича талаблар камайтиради, божхона тўловлари ва савдо чекловлари қисман ёки бутунлай олиб ташланади.

У ёки бу ҳудудни оффшор зонага айлантириш учун унда солиқ қонунчилиги бўйича эркинликлар ва норезидент компанияларни рўйхатга олишда имтиёзли шарт-шароитлар яратилиши, сиёсий ва иқтисодий барқарорлик таъминланиши, халқаро телекоммуникация ва транспорт тармоқлари ривожланган бўлиши, ҳудудда сиёсий танглик ва давлат тўнтарилиши хавфи, эҳтимоли бўлмаслиги лозим.

Ўзирги кунда мавжуд оффшор зоналарни қуйидаги уч гуруҳга бўлиш мумкин:

- классик оффшор зоналар. Бу ҳудудларда корхоналар солиқлар ва молиявий ҳисоботлардан озод этилган бўлади. (Сейшель ороллари, Белиз, Доминика, Панама каби ҳудудлар);
- солиқ юки паст бўлган оффшор зоналар;
- корхоналарни рўйхатдан ўтказиш, бизнесни юритиш ва солиқ тўлови бўйича айрим имтиёзларга эга оффшор зоналар.

5. Ўзбекистонда эркин иқтисодий зоналарнинг ташкил этилиши ва ривожланиш истиқболлари

Ўзбекистонда иқтисодий ўсишнинг асосий омиллари қуйидагилардан иборат: иқтисодиётда фаол таркибий силжишларнинг амалга оширилиши; экспорт сиёсатида хом ашё экспортидан босқичма-босқич юқори қўшилган

қийматга эга маҳсулотлар экспортига ўтиш; иқтисодий эркинлаштириш жараёнининг давом этаётганлиги ва иқтисодий давлат аралашувининг қисқариши; молия секторининг ривожланиши; «илмга асосланган иқтисодий» шакллантириш учун инсон капиалига инвестициялар ҳажмининг ортиб бориши; инновацион ривожланиш институтларининг яратилиши ва ҳудудларни комплекс ривожлантириш. Иқтисодий ўсиш стратегияси экспортни кенгайтиришга асосланган иқтисодийдан инвестицияларни жалб этишга асосланган иқтисодийга ўтишни назарда тутади.

Ўзбекистонда ЭИЗни ташкил этиш иқтисодий модернизациялаш ва технологик жиҳатдан қайта қуриш жараёнидаги қуйидаги муҳим устувор вазифаларни амалга ошириш имконини беради:

- ҳудудларни ривожлантириш;
- янги ишчи ўринларини яратиш;
- иқтисодийнинг ноанъанавий тармоқларини ривожлантириш;
- ишлаб чиқариш жараёнига илмий ишланмаларни жорий этиш;
- хорижий инвестицияларни жалб этиш асосида рақобатбардош маҳсулотларни ишлаб чиқариш ва экспорт қилиш.

Навоий аэропорти базасида эркин индустриал-иқтисодий зонани ташкил этиш, шунингдек, Навоий шаҳрида янги барпо этилган аэродромни халқаро оператор – Кореянинг «Кореан Эйр» компанияси бошқарувига бериш тўқрисидаги қарорнинг қабул қилиниши туфайли олдимизда катта истикболлар очилади. Халқаро интермодал логистика марказининг ташкил этилиши ундан нафақат Жануби-Шарқий Осиёни Европа билан боқлайдиган китъалараро транспорт-экспедиция узели сифатида фойдаланиш имконини беради. Айни пайтда у Навоий вилояти ва қўшни ҳудудларда янги, юксак технологияларга асосланган ишлаб чиқариш корхоналарини ташкил этиш учун зарур шароитлар яратади.

Эркин индустриал-иқтисодий зона – бу мамлакатимиз иқтисодийга хорижий инвестицияларни, биринчи галда, тўқридан-тўқри инвестицияларини фаол жалб этишнинг муҳим омилидир. Навоий республикамизда саноат соҳасида улкан салоҳиятга эга вилоят. Бу ҳудудда 20 тадан ортиқ йирик саноат корхоналари фаолият юритади.

Ўзбекистон Республикаси Президенти Ислом Каримовнинг 2008 йил 2 декабрда қабул қилинган «Навоий вилоятида эркин индустриал-иқтисодий зона ташкил этиш тўқрисида»ги Фармони вилоят, хусусан, Навоий шаҳрининг ишлаб чиқариш салоҳиятини янада мустаҳкамлаш, транспорт ва ижтимоий инфратузилмасини ривожлантириш, юқори технологияларни жорий этиш, хорижий инвестицияларни жалб қилиш борасида янги имкониятларни очиб беради. Ушбу ҳужжатда жаҳон стандартларига жавоб берадиган ва дунё бозорларида талаб қилинадиган маҳсулот ишлаб чиқаришни таъминлайдиган, замонавий юқори технологияли ишлаб чиқаришларни ташкил этиш учун хорижий инвестицияларни, энг аввало, тўқридан-тўғри инвестицияларни жалб этиш бўйича қулай шарт-шароитлар яратиш, шунингдек, Навоий вилоятининг саноат салоҳиятини, ишлаб

чиқариш, транспорт-транзит ва ижитмой инфратузилмасини ривожлан-тириш мақсадлари кўзда тутилган.

7-МАВЗУ. ХАЛҚАРО ЛИЗИНГ

1. Лизинг бошқа турдаги хорижий инвестицияларнинг шакли сифатида

Халқаро валюта фонди «қолган турдаги инвестициялар» гуруҳини ажратадики, уларга халқаро қарзлар ва банк депозитлари киритилади. Ушбу гуруҳ инвестициялар тўғридан-тўғри ва портфель инвестициялар шаклида учраб туради. Жаҳон амалиётининг кўрсатишича, савдо-иқтисодий алоқалар негизида инвестициялар билан боғлиқ турли хил операциялар амалга оширилади. Улар ўртасида турли-туман сервис, маркетинг, бошқарув, технологик ва бошқа шартномалар имзоланади. Ушбу шартномалар инвестицион ҳуқуқий асосни юзага келтиради, бироқ юқоридаги таснифга тўғри келмайди. Мазкур шартномалар хорижий инвесторларга мулкчилик ҳуқуқини бермас-да, доимий даромад олиш ҳуқуқини беради. Ушбу турдаги шартномалар хорижий инвестиция фаолиятининг кичик бизнесга тортилиши нуқтаи назаридан муҳимдир. Бунда томонларнинг савдо шериклари мақомидан савдо-инвестицион шериклар мақоми даражасига айланиши рўй беради. Амалий ўзгаришлар капитал ҳаракати туфайли содир бўлади.

Бошқа турдаги инвестиция фаолиятига ХХІ аср бошларида жадал суръатларда ривожланиб бораётган лизинг ҳам киради. Замонавий иқтисодий адабиётда ва амалиётда лизингнинг турли хил таърифлари мавжуд.

Лизинг - сотиб олиш асосида мол-мулкни вақтинчалик фойдаланишга ва кейинчалик узок муддатли ижарага бериш билан боғлиқ мол-мулк муносабатлари мажмуи. Лизинг сотиб олинган техника ва асбоб-ускуналарни кредитлашнинг бир тури бўлиб, анъанавий банк ссудаси, кредитнинг муқобил шаклидир. Лизингда асбоб-ускуналарни сотиб олиш қатор масалаларни, шу жумладан, ижара, суғурта, кафолатлаш ва бошқаларни амалга оширишни кўзда туттади.

Лизинг - ижара муносабатларининг бир тури бўлиб, бунда лизинг берувчи ўз ҳисобидан ишлаб чиқарувчи (сотувчи)дан лизинг объектини харид қилиш мақсадида, у билан лизинг олувчининг топшириқномасига кўра, шартнома тузиш мажбуриятини олиши, лизинг олувчи эса, лизинг объектдан фойдаланиш эвазига лизинг берувчига лизинг тўловларини тўлаш мажбуриятини ўз зиммасига олишини мужассамловчи, мол-мулкнинг сотиб олиншини молиялаштириш бўйича ижара муносабатлари шаклидир.

Лизинг - мол-мулкни мижозга вақти-вақти билан пул тўлаб туриш эвазига маълум бир муддатга бериш.

Лизинг - юридик ва жисмоний шахсларга шартнома асосида, вақтинчалик ишлатиш учун маълум тўлов эвазига мол-мулкни сотиб олиш мақсадида бўш ёки жалб қилинган инвестицияларни йўналтириш бўйича тадбиркорлик фаолияти тури.

Лизинг - ижара муддати мобайнида ижарага берувчи мол-мулкка нисбатан ҳуқуқларини сақлаб қолган ҳолда, ижарага олувчи учун ишлаб чиқаришда фойдаланиш мақсадларида сотиб олинган мол-мулк ижарасининг тури.

2. Халқаро лизинг муносабатларинг ривожланиши

Халқаро лизинг - лизингнинг алоҳида бир тури бўлиб, бунда томонларнинг ҳеч бўлмаганда бирортаси бошқа мамлакатга тегишли ёки томонларнинг бири хорижий фирма билан қўшма капиталга эга бўлади. Халқаро лизингнинг қуйидаги турлари мавжуд: тўғридан-тўғри экспорт ва импорт, транзит (билвосита), тўғри бўлмаган.

Тўғридан-тўғри халқаро лизингда битим бўйича барча операциялар турли мамлакатларнинг юридик шахслари бўлган тижорат ташкилотлари ўртасида амалга оширилади.

Транзит (билвосита) лизингда бир мамлакатдаги лизинг берувчи бошқа мамлакатдан кредит олади ёки зарур бўлган ускуналарни сотиб олади ва учинчи бир мамлакатдаги ижарачига етказиб беради.

Тўғри бўлмаган лизингда лизинг фирмаси ва истеъмолчи бир мамлакатга тегишли бўлган ҳолда лизинг фирмаси бошқа мамлакатда жойлашган бўлади.

Халқаро лизинг бизнеси ички лизингга нисбатан кеч ривожлана бошлади. Халқаро лизинг операцияларининг ривожланишига қуйидаги омиллар таъсир этган: кўпчилик мамлакатларда кредит олиш шартларининг оғирлиги, банklar томонидан фоиз ставкаларининг оширилиши, минтақавий молиявий инқирозлар, баъзи мамлакатлар солиқ тизимининг беқарорлиги ва бошқалар.

Халқаро лизинг операцияларини амалга оширишдаги қийинчиликлар нафақат миллий мамлакат, балки ҳамкор мамлакат ҳукуматининг валюта, божхона ва бошқаларни тартибга солиш қоидалари таъсири остида бўлишидан иборат.

Лизинг операцияларидан фойдаланиладиган аксарият давлатларда лизинг компаниялари ўз манфаатларини ҳимоя қилиш ва лизинг бизнесини ривожлантириш мақсадида миллий лизинг уюшмаларини ташкил этганлар.

Учта қитъада миллий лизинг уюшмалари халқаро миқёсдаги форум, учрашувларда иштирок этиш, чет эл тажрибасини ўрганиш, халқаро лизинг ташкилотлари билан мулоқот юритиш ҳамда доимий равишда ахборот алмашиш мақсадида ўзларининг минтақавий ташкилотларини таъсис этганлар.

Халқаро лизинг ташкилотларининг асосий вазифалари қуйидагилардан иборат:

- аъзо мамлакатларнинг қонунчилигини ўрганиш ва қиёсий таққослаш;
- барча ҳуқуқий, солиқ, молиявий масалаларни ҳал этиш;
- лизинг битимларининг шартлари тўғрисидаги статистик маълумотларни йиғиш;

- лизинг фирмаларини ташкил этиш билан боғлиқ бўлган масалаларни ўрганиш.

Таҳлиллар кўрсатишича, лизинг операциялари ривожланган мамлакатлар иқтисодиётининг ажралмас қисмига айланиб бормоқда. XXI аср бошларида ривожланган мамлакатлардаги инвестицияларнинг 20 - 25% и лизинг операцияларига тўғри келади.

3. Лизинг муносабатлари ҳуқуқий асосларининг такомиллашуви

Замонавий лизинг XX асрнинг 50-йиллари бошларида АҚШда вужудга келиб, 60-йилларнинг бошларида Европада тарқала бошлади. Шу муносабат билан лизинг хусусий ҳуқуқни унификациялаш Халқаро институти қошида 1974 йилда халқаро лизинг бўйича унификациялашган қоидаларни ишлаб чиқиш учун ишчи гуруҳ ташкил этилди.

Бунда 1988 йил 28 майда Оттава шаҳрида (Канада) қабул қилинган ва 1995 йил 1 майдан кучга кирган БМТ Конвенцияси қоидалари ҳамда ушбу Конвенцияга аъзо бўлган ва бўлмаган давлатлар қонунчилигини инобатга олиш асосий муаммолардан бири эди. Бу борада Республика Олий мажлисининг 2000 йил 26 майдаги қарори асосида Ўзбекистоннинг хусусий ҳуқуқни бир хиллаштириш бўйича БМТ Халқаро институтининг «Халқаро молиявий ижара (лизинг) тўғрисида»ги (Оттава, 1988 йил 28 май) конвенциясига қўшилиши лизингга оид қонунчилигимизни жаҳон андозаларига мувофиқлаштириш ҳамда халқаро лизинг операцияларини амалга ошириш учун кенг имкониятлар яратиш борасида муҳим қадамлардан бири бўлди.

Ўзбекистон халқаро молиявий лизинг тўғрисида УНИДРУА Конвенциясини имзолади ва тасдиқлади. Ушбу Конвенция 2001 йининг 1 февралидан кучга кирган бўлиб, халқаро лизинг операцияларини мувофиқлаштиришда Ўзбекистон Республикаси қонунчилигининг бир қисми ҳисобланади.

Ўзбекистон Республикасида фуқаролик муносабатларини ҳуқуқий тартибга солиш меъёрлари 1996 йил қабул қилинган (1997 йилнинг 1 мартдан кучга киритилган ва саккиз мартаба ўзгартиришлар киритилган) Фуқаролик кодекси (ФК) ва 1999 йилнинг 14 апрелида қабул қилинган, 2002 йилнинг 13 декабрида ўзгартиришлар киритилиб, 2003 йилнинг 8 февралидан кучга кирган «Лизинг тўғрисида»ги қонун асосида амалга оширилади.

ФКнинг 34-боби «Лизинг (молиявий ижара)» деб номланиб, лизинг соҳасида ҳуқуқий муносабатларни мувофиқлаштириш баён этилган. Ушбу бобда лизинг, объекти ва субъектлари ҳақида уларнинг ҳуқуқ ва мажбуриятлари, сублизинг ва лизинг тўловлари ҳақида тушунчалар берилган. Бобда жалб қилинган мулк шартномаларининг муддатидан олдин бекор қилиниши кўрсатиб берилган.

1999 йил 14 апрелда эса Олий Мажлис қарори билан Ўзбекистон Республикасининг «Лизинг тўғрисида» ги қонуни кучга кирди. Мазкур меъёрий-ҳуқуқий ҳужжат лизинг бўйича Олий Мажлис томонидан қабул қилинган биринчи махсус давлат ҳужжати бўлиб, унда лизинг операцияларини амалга ошириш тартиби ва шартлари, унда иштирок этадиган субъектларнинг ҳуқуқ ва мажбуриятлари, лизинг объектининг таърифи ва лизинг фаолиятини белгиловчи меъёрлар аниқ белгиланган эди.

Мамлакатда лизинг муносабатларини ривожлантиришда Ўзбекистон Марказий банки Бошқаруви томонидан 1999 йил 7 майда тасдиқланган «Ўзбекистон Республикаси банклари томонидан лизинг операцияларини ўтказиш тартиби тўғрисида»ги қоидалари муҳим рол ўйнади. Ушбу ҳужжат тижорат банкларининг лизинг бозорида фаолият юритиш меъёрларини аниқлаб, банк миқозлари бўлган кичик ва ўрта бизнес субъектларига банклар томонидан лизинг хизматларини бажаришнинг ҳуқуқий асосларини яратди.

4. Ўзбекистонда лизинг хизматлари бозори

Лизинг бозор инфратузилмасининг ажралмас қисми бўлиб, мамлакатимиз учун нисбатан янги молиявий дастакни ўзида мужассам этади.

XX аср 90-йилларининг биринчи ярмида бозор ислохотлари натижасида банк, кредит муассасалари ва корхоналар кўпгина молиявий дастаклардан фойдалана бошладилар. Аини шу йилларда лизинг тузилмаларини фаол ташкил этиш, иқтисодиётнинг ушбу соҳасига инвестицияларни жалб қилиш, лизинг муносабатларининг ҳуқуқий асосларини шакллантириш бошланди.

Аини шу даврда «Ўзбеклизинг Интернешнл» АЖ (1995 й.), Осие - Европа траст компанияси (ОЕТК) (1996 й.), «Барака» Универсал Лизинг Компанияси (1996 й.), «Ўзкейсагролизинг» ҚК (1997 й.), «Ўзавиализинг» Акциядорлик лизинг компанияси (1997 й.) каби лизинг бозорида самарали фаолият юритаётган миллий ва кўшма корхоналар ташкил этилди. Бу лизинг тузилмаларни шакллантиришда хориж тажрибасидан самарали фойдаланилди.

«Ўзбеклизинг Интернешнл» АЖ Ўзбекистон лизинг бозоридаги дастлабки лизинг компанияларидан бири бўлиб, компания 1995 йил 5 январь куни Ўзбекистон ҳукуматининг Қарорига мувофиқ ташкил этилган ва низом жамғармаси 4 млн. АҚШ долларини ташкил этган. Компания таъсисчилари ЎЗР ТИФ Миллий банки (35%), Малайзиянинг «Малаян бэнкинг Берхард» банки (35%), Халқаро Молия Корпорацияси (15%) ҳамда Европа тикланиш ва тараққиёт банк (15%) ларидан иборат (7.4.1-жадвал).

Ушбу компаниянинг мақсади, Ўзбекистоннинг устувор иқтисодий тармоқларига унинг экспорт салоҳиятини ошириш мақсадида замонавий технологияларни жалб этиш ҳамда мамлакатдаги кичик бизнес ва хусусий тадбиркорликларга кенг кўламли хизматларни кўрсатишдан иборат. Компанияда лизинг сўмда амалга ошириладиган лойиҳалар учун лизинг муддати 3 йилгача, валютадаги лойиҳалар учун эса 5 йилгача деб белгиланган. Ушбу компания 1995 - 2004 йилларга қадар 12 млн. доллар

миқдоридаги 50 дан ортиқ лойиҳани амалга оширган, шу жумладан, 2004 йилда компания томонидан 3454,7 млн. доллар миқдоридаги 17 та лойиҳа амалга оширилди.

8-МАВЗУ. ИҚТИСОДИЁТНИ МОДЕРНИЗАЦИЯЛАШ

1. Иқтисодиётни модернизациялашнинг моҳияти ва ҳаракатлантирувчи кучлари

Мамлакатни модернизациялаш учун дастлаб мамлакат иқтисодиётини, шу жумладан, саноатнинг ҳозирги ҳолатини чуқур ва конкрет баҳолаш лозим. Ўзбекистон Республикаси Президенти И.А.Каримов таъкидлаганларидек, иқтисодиётни модернизациялашнинг мақсади – мамлакат иқтисодиётининг янгилаш, фан сиғимкорлиги юқори бўлган устувор соҳаларни ривожлантириш асосида мамлакат иқтисодиётини инновацион ривожлантириш йўлига ўтказиш, мамлакат миллий иқтисодиётининг рақобатбардошлигини ошириш ва аҳолининг ўсиб, ўзгариб бораётган эҳтиёжларини тўлароқ қондириш ҳисобланади. Иқтисодиётни модернизациялашга иқтисодий вазифа сифатида ёндашиш зарур ва иқтисодиётдаги номутаносибликларнинг заиф жойларини аниқлаб, модернизациялаш стратегиясини ишлаб чиқиш лозим.

Модернизация инглиз лексиконидаги *modern* (лотинчада *modernus*) сўзидан олинган бўлиб, 1500 йилдан буён «замонавий, қадимий бўлмаган, бугунги кунда пайдо бўлган» деган, маънони англатиб келмоқда. Ушбу тушунча Ренессанс даврида ўқимишли кишилар томонидан ғарбнинг Ўрта аср қоронғилигидан чиқиш йўли сифатида тилга олинган. Модерн тушунчаси англаган тараққиёт билан боғлиқ қарама-қарши тушунча ҳисобланади.

Модернизация – жамиятнинг ижтимоий-иқтисодий институтлари ва иқтисодий асосининг ҳар томонлама янгилаанишини билдиради. Модернизация бу аниқ ҳаракатлар дастури бўлиб, иқтисодиётни барқарор суръатларда ривожлантириш, мамлакатимизни дунёдаги тараққий этган мамлакатлар қаторига олиб чиқиш йўлига ўтказиш воситасидир.

Иқтисодиётни модернизациялаш моделларининг ҳар бири ўзига хос хусусиятлари билан ажралиб туради. Шу билан бирга, ушбу жараёни ҳаракатлантирувчи тармоқлар турли мамлакатларда умумий, ўхшаш жиҳатларга ҳам эга.

Модернизация жараёнини ҳаракатлантирувчи тармоқлар – бу аграр (ишчи кучидан фойдаланиш) ёки ресурс (зарур инвестициялар) тармоқлар асосида шакллантирилган оммавий ишлаб чиқаришга ихтисослашган саноат тармоқларидир. Биринчи ҳолатда, ғарбий Европа мамлакатлари ва АҚШ (XIX аср), Корея Республикаси, Хитой ва Малайзияни (XX аср), иккинчи ҳолатда Форс кўрфази мамлакатлари – Бирлашган Араб Амирликлари (БАА) ва Катарни мисол қилиб келтиришимиз мумкин. Россия эса модернизациялашнинг устувор тармоқлари сифатида самарали ва янги ёқилғи турлари, медицина технологиялари ва фармацевтика, ядро

энергетикаси, инфор­ма­цион технологиялар, космос ва телекоммуникацияларни белгилаб олди.

Шундай қилиб, иқтисодий­ни модернизациялаш ғояси энергетика ёқилғи, хом ашё, ярим фабрикалар ишлаб чиқариш соҳасидаги етакчилик ғояси билан мос келмас экан.

Таҳлиллар кўрсатишича, иқтисодий тармоқларини модернизациялашга қўйидаги хусусиятлар хос бўлиши зарур:

- тармоқлар оммавий ишлаб чиқаришга йўналтирилган бўлиши лозим;
- тармоқлар хом ашёга тўлиқ боғлиқ бўлмаслиги, яъни юқори қўшилган қиймат улушига эга бўлиши керак;
- янги технологияларни қўллаш ва уларга бўлган талабни қўллаб-қувватлаш зарур;
- меҳнат сиғимкорлиги юқори бўлиши ва ушбу тармоқларни ривожлантиришдан манфаатдор ишчилар гуруҳи шакллантирилиши лозим;
- модернизация учун асос бўлган тармоқлар, биринчи навбатда, жаҳон бозорига ва ундан кейингина ички бозорга йўналтирилган бўлиши лозим.

Модернизацион ўзгаришлар миллий иқтисодий­да қўйидаги муаммоларни ҳал этиш имконини беради:

- иқтисодий­да жадал суръатларда таркибий ўзгаришларни амалга ошириш;
- аҳоли турмуш даражасини ошириш;
- жаҳон иқтисодий­тида муносиб ўрин эгаллаш.

2. Иқтисодий­ни модернизациялаш моделлари ва йўллари

Жаҳон амалиётида иқтисодий­ни модернизациялашнинг қўйидаги уч модели фарқланади:

- инқилобий;
- табиий;
- қўйиб етадиган модернизация.

Табиий ва қўйиб етадиган модернизациялаш модели ўртасидаги фарқ нимадан иборат? Улар ўртасидаги асосий фарқ давлатнинг тутадиган ўрнидан иборат. Табиий модернизациялаш сценариялари, ривожланиш вариантлари ва тизимининг ўзига хос хусусияти, унинг умумий эгилувчанлигининг юқорилиги билан белгиланади. Қўйиб етадиган модернизациялашда давлатнинг етакчи ўрин тутиши ягона тўғри ривожланиш йўналишини танлашда хатоликка йўл қўйиш эҳтимолини ва ҳаракатлантирувчи кучлар кескинлигини ошириб, тизимли рисклар ва иқтисодий ўсиш суръатларининг пасайишини кучайтиради. Ушбу даврда иқтисодий ривожланиш учун маъмурий давлат эмас, балки катта ҳамкор талаб этилади.

Инқилобий модернизация модели қолоқ мамлакатларда содир бўлади, чунки бошқа йўл билан тараққий этган мамлакатларга етиб бўлмайди.

Жаҳон амалиёти кўрсатишича, мамлакатларнинг халқаро меҳнат тақсимидаги ўрнининг яхшиланишида энг муваффақиятли йўл табиий

модернизациялаш ҳисобланади. Табиий модернизациялаш деганда шундай модернизациялаш тушуниладики, унда модернизациялаш жараёнлари мамлакат ресурсларига асосланган ҳолда бутун жамият манфаатларини кондириш учун табиий равишда амалга оширилади. Ушбу модернизациялашга АҲШнинг XIX аср охири ва XX аср бошларидаги жадал суръатларда ривожланишини, Иккинчи жаҳон урушидан кейинги Германия, Франция, Япониянинг модернизацияланишини, Ирландиянинг XXI аср бўсағасида янги модернизацияланишини мисол қилиб келтириш мумкин.

Ўтиш иқтисодиёти мамлакатларида иқтисодиётни модернизациялаш сиёсатини амалга оширишда қуйидаги характерли хатоларга йўл қўймаслик лозим:

- «тиклаш» ва «омон қолиш»га урғу бермаслик;
- бозор ва демократияни ижтимоий адолатга нисбатан қарама-қарши қўймаслик;
- давлат ва бозорни бир-бирига нисбатан қарама-қарши қўймаслик;
- жамиятнинг алоҳида битта ижтимоий гуруҳига (камбағаллар, тадбиркорлар ва бошқалар) устувор эътибор бермаслик;
- иқтисодий сиёсатни миллий ҳисоблар тизими кўрсаткичлари билан боғлиқ равишда шаклланмаслик.

3. Иқтисодиётни модернизациялаш стратегиясини ишлаб чиқиш йўналишлари

Иқтисодиётни модернизациялаш стратегияси қуйидаги муҳим элементлардан ташкил топади:

1. Ҷарб технологияларини ўзлаштириш. Ривожланаётган мамлакатлар ривожланган мамлакатларга нисбатан ягона афзалликка – улар яратган институтлар, технологиялар ва хўжалик юритиш усулларини ўзлаштириш имкониятига эгадирлар. Ҷарб мамлакатлари иқтисодий инқирознинг салбий натижаларини навбатдаги технологик янгиликлар ёрдамидагина енгиб ўтишлари мумкин. Бунинг учун эса маълум вақт ва ресурслар талаб этилади. Ривожланаётган мамлакатлар учун эса ривожланган мамлакатлар томонидан яратилган самарали янги технологияларни иқтисодиётга кенг миқёсда жорий этиш имконияти пайдо бўлди.

2. Мамлакатнинг янги технологияларни ўзлаштириш имкониятининг ортиши. Янги технологияларни ўзлаштириш сиёсатининг муваффақияти янги ташқи информациянинг аҳамиятини тушуна олиш, ўзлаштириш ва ундан бизнес мақсадида фойдаланиш қобилияти билан белгиланади. Ушбу қобилият етиб олувчи ривожланиш ва кейинчалик инновацион ривожланишга ўтишда муҳим аҳамиятга эга.

3. Баланслашган «очиқлик сиёсати». Миллий иқтисодиёт учун жаҳон бозорига жалб этилганлик муҳим аҳамият касб этади. «Очиқликнинг» рационал даражаси ва тавсифини танлаш миллий иқтисодиётнинг рақобатбардошлигини таъминлаб бериши мумкин.

Очиқ иқтисодиёт – бу ташқи иқтисодий алоқалари ривожланган, миллий иқтисодиётнинг нисбий устунликларига таяниб, жаҳон хўжалиги тизимига интеграциялашиб боровчи иқтисодиётдир. Очиқ иқтисодиёт, одатда, миллий иқтисодиётга нисбатан қўлланилади.

4. Ички бозорга йўналтирилганлик. Ушбу сиёсат иқтисодиётнинг ёпиқлигини англатмайди – Ҷарб билан алоқаларни кенгайтирмасдан ва ташқи савдони рағбатлантирмасдан илғор технологияларни самарали ўзлаштириш мумкин эмас. «Жаҳон молиявий-иқтисодий инқирози шароитида иқтисодиётнинг реал сектори корхоналарини қўллаб-қувватлаш бўйича, биринчи навбатда, ишлаб чиқаришни модернизация қилиш, ... мамлакатимизда ишлаб чиқарилган маҳсулотларга ички талабни ривожлантириш масалалари алоҳида ўрин тутди».

5. Олтин валюта захираларининг ўрнини қайта кўриб чиқиш. Таҳлиллар кўрсатишича, барқарор иқтисодий ўсишнинг юқори кўрсаткичлари шароитида катта миқдордаги олтин валюта захиралари ҳам мамлакатдан капитал чиқиб кетишининг олдини ола олмайди. Масалан, Россияда хўжалик субъектлари эҳтиёжини, талабини қондирувчи етарли мақсадларда кредитлар ажратилмаган, натижада давлат ва хусусий секторнинг жами қарзи мамлакатнинг халқаро олтин-валюта захиралари миқдорига тахминан тенглашиб қолди. Ҷарб банкларига фоизлар захирада сақланаётган қимматбаҳо қоғозларнинг даромадлилигидан юқорирок ставкаларда тўланган. Ушбу муаммонинг асосини валютага талабни юзага келтирувчи самарали модернизация лойиҳаларининг етарли эмаслиги ташкил этади.

6. Банк тизимининг самарадорлигини ошириш. Инновацияларга асосланган иқтисодиётда фонд бозорининг асосий функцияларидан бири – бу рискларни хежрлаш ҳисобланади. Ўзлаштириш йўли орқали йирик ҳажмдаги модернизация лойиҳаларини амалга оширишда рисклар минимал бўлади. Аммо ноқулай инвестиция муҳити шароитида кредиторнинг қарздор билан бевосита ишлаши талаб этилади. Бунинг учун кредитлашнинг ривожланган банк тизими зарур бўлади. Ўзбекистонда инқирозга қарши чоралар дастурини амалга ошириш жараёнида «... молия-банк тизимини мустаҳкамлаш масаласига алоҳида эътибор қаратилди. Сўнгги икки йилда тижорат банкларининг умумий капитали 2 баробар кўпайди. Биргина ўтган йилнинг ўзида етакчи банкларнинг низом жамғармаларини ошириш учун қўшимча равишда 500 миллиард сўмдан ортиқ давлат маблағлари ажратилди».

7. Солиқ сиёсати чоралари. Жаҳон бозорларида хом ашё нархининг пасайиши шароитида аҳолининг жамғаришга бўлган эҳтиёжи ортиб боради. Жамғармаларни кўпайтириш учун намойишкорона истеъмолни чеклашга қаратилган оммавий компания ва иқтисодий чоралар зарур. Уларга жисмоний шахсларнинг даромади ва мол-мулкига прогрессив солиқ жорий этиш, қимматбаҳо буюмларни сотишдан ундириладиган солиқларни, хориждан олиб келишда эса импорт тарифларини ошириш каби чораларни киритиш мумкин. Шунингдек, жамғариш жараёнига пенсия маблағларининг

жамғарилган қисмига нисбатан давлат мукофотларининг жорий этилиши ҳам таъсир кўрсатиши мумкин.

8. Ипотекани ривожлантириш. Ипотекани кредитлаш аҳолининг жамғариш жараёни ва иқтисодий ўсиш суръатларига сезиларли таъсир кўрсатади.

9. Фирмаларни эмас, балки лойиҳаларни яратиш ва қўллаб-қувватлаш: иқтисодий ўсишни интерактив бошқариш тизими. Иқтисодий назария иқтисодиётга давлат аралашувининг тўғри эканлигини тасдиқловчи қатор асосларга эга. Ижтимоий муаммоларни ҳал этиш, жамият фаровонлигини молиялаштириш, жамиятдаги қарама-қаршиликларнинг мавжудлиги ва уларни ҳал этиш, бозор муносабатларини шакллантиришдаги муваффақиятсизликларни бартараф этишга йўналтирилган иқтисодий сиёсат шулар жумласидандир.

4. Ўтиш мамлакатлари иқтисодиётини эволюцион модернизациялаш принциплари

Ўтиш иқтисодиёти мамлакатларида модернизация жараёнлари ўзига хос хусусиятларга эга. Ушбу мамлакатларда турли иқтисодий муаммолар мавжуд бўлиб, уларни ҳал этиш йўллари излашмоқда. Ушбу мамлакатларда иқтисодий ривожланишнинг оптимал йўлини аниқлашнинг универсал ва ҳамма учун бирдай самарали стратегияси мавжуд эмас. Жаҳон хўжалигига интеграциялашаётган ҳар бир мамлакат қуйидаги икки вазифани ҳал этиши лозим:

- иқтисодий ва ижтимоий-сиёсий соҳаларда мувофиқлаштиришнинг универсал механизмларини жорий этиш ва ривожлантириш;

- иқтисодий субъектлар фаолиятига кучли таъсир ўтказувчи миллий маданий анъаналардан фойдаланиш.

Ушбу вазифаларни ҳал этишда уларнинг биттасига алоҳида урғу бермаслик зарур, чунки бу ҳолат институционал муваффақиятсизликка олиб келиши мумкин. Иқтисодиётни модернизациялашда мувозанатлашган қарорлар қабул қилиш зарур.

Ўзбекистонда 2009 - 2012 йилларга мўлжаллаб қабул қилинган Инқирозга қарши чора-тадбирлар дастурида назарда тутилган асосий йўналишлар:

- экспорт қилувчи корхоналарни қўллаб-қувватлаш ва уларнинг барқарор фаолиятини таъминлаш чора-тадбирлари;

- мамлакатимиз товар ишлаб чиқарувчилари ва хизмат кўрсатувчилари маҳсулотларига ички талабни ноинфляциявий рағбатлантириш бўйича чоралар;

- иқтисодиётнинг реал сектори соҳасида ресурс базасини кенгайтириш ва инвестицион фаолликнинг ўсишини таъминлаш чоралари;

- электро-энергетика соҳасини модернизация қилиш, энергия сиғимини қисқартириш ва энергия тежаш тизимини жорий этиш;

- кичик бизнеснинг ривожланишини қўллаб-қувватлашни кучайтириш, аҳоли бандлигига ва янги иш ўринларини ташкил этишга кўмаклашиш.

9-МАВЗУ. ЎЗБЕКИСТОН ИҚТИСОДИЁТИНИ МОДЕРНИЗАЦИЯЛАШДА ХОРИЖИЙ ИНВЕСТИЦИЯЛАРНИНГ ЎРНИ

1. Хорижий инвестицияларни миллий иқтисодиётга жалб этишнинг ҳолати ва таркиби

Иқтисодий ислохотларни чуқурлаштириш ва иқтисодиётни модернизациялашнинг муҳим омилларидан бири – иқтисодиётга хорижий инвестицияларни жалб этишдан иборат. Бу борада мамлакатда амалга оширилаётган инвестиция сиёсати қуйидаги тамойилларга асосланади:

- ташқи иқтисодий фаолиятни эркинлаштириш;
- хорижий инвестицияларни жалб этишнинг ҳуқуқий ва институционал асосларини такомиллаштириш;
- хорижий инвесторларга нисбатан «очик эшиклар» сиёсатини изчиллик билан олиб бориш;
- хорижий инвестицияларни рақобатбардош маҳсулот ишлаб чиқариладиган устувор тармоқларга йўналтириш.

Хорижий инвестицияларни миллий иқтисодиётга кенг миқёсда жалб этиш ўтиш даврининг стратегик ва жорий вазифаларини ҳал этиш зарурияти билан боғлиқ. Ушбу вазифалар ичида энг муҳимлари – иқтисодиётда таркибий ўзгартиришларни амалга ошириш, мамлакатнинг экспорт салоҳиятини мустаҳкамлаш, иқтисодиётни модернизациялаш, юқори технологик рақобатбардош тармоқларни яратиш, илғор хориж технологияси ноу-хау ва бошқарув тажрибаларини жалб этишдир.

Ўзбекистон иқтисодиётига хорижий инвестициялар оқимининг жадал суръатларда ўсишини қуйидаги омиллар белгилаб бермоқда:

1) мамлакатдаги инвестиция муҳитининг барқарорлиги. Йирик инвестицион лойиҳалар узок муддатга мўлжаллаб амалга оширилиши билан характерланади. Юқоридаги сабабларга кўра инвесторларга, биринчи навбатда, хорижий инвесторларга бизнес олиб бориш учун қулай инвестиция муҳити, ишонч керак;

2) валюта курсини тартибга солишдаги ижобий ўзгаришлар. Миллий валютанинг диверсификациялашуви, маҳаллий товар ишлаб чиқарувчиларга хорижий товар ишлаб чиқарувчилар ва импорт қилинадиган товарларга нисбатан рақобат курашида маълум афзалликни беради;

3) 2008 йилга қадар жаҳон товар бозорларидаги ижобий ҳолатлар ва миллий экспорт таркибидаги асосий товарларга (олтин, мис, пахта) қулай нарх конъюнктураси йирик миллий экспортёрларнинг молиявий имкониятларини кенгайтирди ва ўзларининг инвестицион дастурларини молиялаштиришнинг фаоллаштирилишига, кенгайишига олиб келди. Бу

эса, ўз навбатида, ўзаро боғлиқ тармоқлар маҳсулотига талабнинг ўсишига сабабчи бўлди ва мультипликатор самарасини ҳаракатга келтирди;

4) давлат молияси ва давлат қарзига хизмат кўрсатиш ҳолатининг мўътадиллашуви, мамлакатимизга 18 ойлик импорт миқдорига тенг олтин-валюта захираларининг жамланишига, бюджет тақчиллигини бартараф этишга ва 2005 йилдан бошлаб бюджет профицитига чиқишга имкон берди.

2. Иқтисодийни модернизациялаш ва техникавий қайта қуроллантиришда хорижий инвестицияларнинг ўрни

Ўзбекистон Республикаси Президенти И.А.Каримов жаҳон молиявий-иқтисодий инқирозига бағишланган асарига 2009 – 2014 йилларга мўлжалланган мамлакат иқтисодийни модернизациялаш дастурини ишлаб чиқиш тўғрисидаги масалага алоҳида эътибор қаратди. Ушбу дастурда иқтисодийтимизнинг асосий тармоқларини модернизация қилиш ва техник янгилаш, мамлакатимизнинг янги марраларни эгаллаши учун кучли туртки берадиган ва жаҳон бозорида рақобатдошлигини таъминлайдиган замонавий инновация технологияларини жорий қилиш бўйича мақсадли лойиҳалар ўз ифодасини топган.

Мазкур кенг кўламли дастурни амалга ошириш учун мамлакатимизда сўнгги йилларда жиддий тайёргарлик кўриб келинмоқда. Жаҳон молиявий-иқтисодий инқирози бу жараёни янада жадаллаштиришга туртки бериб, уни ҳар томонлама тезлаштиришни тақозо этмоқда.

Инқирозга қарши чоралар дастурини амалга оширишда инвестицияларни жалб этиш, аввало, ички манбаларни сафарбар этиш ҳисобидан иқтисодийтимизнинг муҳим тармоқларини жадал модернизация қилиш, техник ва технологиялар, қайта жиҳозлаш, транспорт коммуникацияларини янада ривожлантириш ва ижтимоий инфратузилма объектларини барпо этиш ҳал қилувчи устувор йўналишга айланди.

Демак, мамлакатимизда таркибий ўзгаришларни ва иқтисодийни диверсификация қилиш жараёнларининг давом эттирилиши барқарор ва мутаносиб иқтисодий ўсишни таъминлаш, миллий иқтисодийтимиз рақобатбардошлигини ошириш ҳамда жадал тараққиётга эришишнинг муҳим омили ҳисобланади.

3. Хорижий инвестицияли корхоналар хорижий инвестицияларни жалб этиш шакли сифатида

Бозор иқтисодиётига ўтиш хўжалик юритишнинг турли мулкчилик шаклларига ўтишни талаб этади. Бугунги кунда хўжалик юритишнинг аралаш мулк шаклига хос бўлган хорижий инвестицияли корхоналар ҳам кенг фаолият кўрсатмоқда. Иқтисодий соҳаларида эришилаётган ижобий ўзгаришлар хорижий инвестицияли корхоналар фаолиятини жадал ривожлантиришни тақозо этади.

Ўзирги кунда мамлакатимизда фаолият кўрсатувчи хорижий инвестицияли корхоналарга амалдаги солиқлар ва божлар юзасидан қатор энгиликлар, имтиёзлар белгиланган. Ушбу имтиёзларнинг амал қилиши инвестиция сиёсатининг асосини ташкил этиб, ўз ижобий самарасини бермоқда.

Хорижий инвесторлар иштирокидаги манфаатдор томонлар ўзларига карашли бўлган ресурслардан биргаликда фойдаланиш учун улар билан ҳамкорликда корхоналар ташкил этмоқда. Ўзбекистонлик ва хорижий юридик шахслар ҳамда чет эл фуқаролари бундай корхоналарнинг таъсисчилари бўлиши мумкин.

4. Ўзбекистонга жалб қилинаётган портфель инвестициялар ва уларга таъсир этувчи омиллар

Хорижий инвестицияларни жалб этиш ҳажмларини ошириш зарурияти миллий иқтисодиётнинг реал сектори субъектлари томонидан ишлаб чиқарилаётган маҳсулотлар рақобатбардошлигини ошириш мақсадида ишлаб чиқаришни реструктуризациялаш, техник ва технологик жиҳатдан янгилашга бўлган эҳтиёжнинг ортиб бораётганлиги билан изоҳланади. Хорижий инвестициялар ижтимоий-иқтисодий ривожланишнинг катализатори сифатида хизмат қилади. Шу сабабдан ҳам Ўзбекистон иқтисодиётида тўғридан-тўғри ва портфель инвестициялар роли ошиб бормоқда.

Инвестиция бозорининг фаол қатнашчиси сифатида институционал инвесторлар намоён бўлиб, улар бу фаолият билан профессионал асосда, инвестицион бизнесга нафақат ўзларининг бўш маблақларини, балки ўз таъсисчилари ёки мижозларининг маблағларини акциялар бўйича юқори дивидендларни, улушли қимматбаҳо қоғозлар бўйича фоизларни ёки уларни қайта сотиш операцияларидан даромадлар олиш мақсадида жалб этишади.

Институционал инвесторлар қимматбаҳо қоғозлар портфелини уларнинг котировкаларининг фундаментал прогнозларига ва эмитентлари бизнесининг рақобатбардошлигини узоқ ва ўрта муддатли режада баҳолашга асосланиб шакллантиришади. Шундан сўнг ушбу портфелнинг даромадга эришиш ва риск даражасини пасайтириш мақсадида қимматбаҳо қоғозларни сотиш ёки харид қилиш бўйича операцияларни амалга ошириш орқали бошқаради.

Жаҳон амалиётининг кўрсатишича, портфель инвестициялар бозорининг асосий иштирокчилари бўлиб институционал инвесторлар намоён бўлишади. Масалан, 1994 йилдан 2006 йилга қадар фақатгина ривожланган мамлакатларнинг очиқ инвестиция жамқармаларининг активлари 4,5 трлн. доллардан 16,1 трлн. долларгача ошди.

5. Давлат инвестиция дастурлари

Миллий иқтисодиёт амалиётида ўн тўрт йилдан буён корхоналарнинг инвестиция фаоллигини ошириш, хорижий инвестицияларни жалб этиш ва самарали фойдаланиш мақсадида Ўзбекистон Республикасининг Давлат

инвестиция дастури амалга ошириб келинади. Ушбу дастур ишлаб чиқариш корхоналарини техникавий жихатдан қайта қуроллантириш, иқтисодийни модернизациялаш дастурларини амалга ошириш ва барқарор иқтисодий ўсишни таъминлаш учун хизмат қилади.

Инвестиция дастури – бу иқтисодийга сарфланаётган капитал қўйилмаларнинг устувор йўналишлари ҳамда улардан самарали фойдаланиш йўлларини белгилаб берувчи ижтимоий-иқтисодий ва хўжалик қарорларининг йиғиндисидир.

Давлат инвестиция дастурларини амалга ошириш билан боқлиқ сиёсат ўзининг мақсади, дастаклари ва устувор йўналишларига эга. Ўзбекистонда 1996 йилдан буён амалга оширилаётган инвестиция дастурларининг мақсад ва вазифалари аниқ.